

HACI BEKTÂŞ-I VELÎ'NİN BESMELE TEFSİRİ İSİMLİ ESERİNİN KAYNAK VE YÖNTEM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ


EVALUATION IN SOURCE AND TERMS OF METHOD OF TAFSİR OF BASMALA
WRITTEN BY HÂCCÎ BEKTÂŞ VELÎ

İBRAHİM YILDIZ

DR. ÖĞR. ÜYESİ, MERSİN ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ TEFİR ANABİLİM DALI
ASSİSTANT PROFESSOR, UNIVERSITY OF MERSİN FACULTY OF ISLAMIC SCIENCES
DEPARTMENT OF TAFSİR

i.yildiz@mersin.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-0438-6994>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.638865>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
28 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Accepted
18 Haziran / June 2020

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf / Cite as

Yıldız, İbrahim, "Hacı Bektâş-ı Velî'nin Besmele Tefsiri İsimli Eserinin Kaynak ve Yöntem Açısından Değerlendirilmesi [Evaluation in Source and Terms of Method of Tafsir of Basmala Written By Hacı Bektâş Velî]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 7/1 (Haziran/June 2020): 153-188

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions
ilahiyyatdergisi@kilis.edu.tr



HACI BEKTÂŞ-I VELÎ'NİN BESMELE TEFSİRİ İSİMLİ ESERİNİN KAYNAK VE YÖNTEM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Hacı Bektâş-ı Velî'nin *Besmele Tefsiri*, Kur'ân'dan bir âyet olan besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm isimlerini ele alan, esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın günahkâr kullarına karşı lütuflarını anlatan ve genellikle mi'raç gecesi Allah ile Resûlü Muhammed Mustafa arasında geçen konuşmalara dayanan bir eserdir. Klasik tefsir eserlerinden farklı olarak kelime ve cümle tahlillerine değinmeden, doğrudan besmelenin faziletine ve besmele zikri ile elde edilecek lütuflara değinen, halkın maneviyâtını yükseltmek ve onları dine daha sıkı bağlarla bağlamak amacı güden, Türkçe kaleme alınmış ilk eser olma özelliğini taşıyan bir tefsirdir. Çalışmamızda bu eserde yer alan rivayetlerin literatür tarama metodu kullanılarak kaynaklarının tespitine çalışılmıştır. Erken dönem Anadolu halk kültüründe Allah, Kur'ân ve tefsir algısının şekillenmesinde belli bir yeri olan Hacı Bektâş-ı Velî'nin, bu eserde kullandığı kaynakların tespit edilmesi aynı zamanda Anadolu irfanının bazı kaynaklarının da tespiti anlamına gelmektedir. Ayrıca kaleme alındığı dönemin sosyal ve ekonomik şartlar ile eserin içeriği arasındaki ilişkinin de ortaya konulması hedeflenmiştir. Eserde metni verilerek veya telmih yoluyla delil olarak kullanılan âyetlerin çokluğunun yanında halkın konuları daha iyi anlayabilmesi ve kendi hayatları ile özleştirebilmesi için sıkça latife ve hikâye tarzı anlatım üsluplarına başvurulması dikkat çekicidir. Bu aktarımların tefsir kaynaklarında herhangi bir karşılığının olup olmadığı eserin tefsir literatüründeki konumu belirleyebilmek açısından önemlidir.

Özet

Anadolu topraklarında yazılan ilk müstakil besmele konulu tefsir, Bektâşi tarikatının kurucusu olan Hacı Bektâş-ı Velî'ye ait "Besmele Tefsiri" adlı eserdir. Bu eser, göçebe veya yarı göçebe bir hayat süren Türkmenlerin yaşadığı bir coğrafyada kaleme alınmıştır. Zor şartlar altında Anadolu'ya tutunma mücadelesi veren Türkmen boylarına umut aşılacak, onları bir amaç etrafında birleştirmek ve hayatın zorluklarına karşı direnmelerini sağlamak, devrin önde gelen âlimlerinin ulaşmak istedikleri gayelerden biridir. Bu neticeyi elde edebilmek için Mevlâna Celâleddin-i Rûmî (öl. 672 / 1273), Yunus Emre (öl. 720 / 1320 [?]) ve Hacı Bektâş-ı Velî gibi devrin önde gelen mutasavvıfları, İslâm'ın hoşgörülü ve kucaklayıcı vasıflarını ön plana çıkarmışlardır. Hacı Bektâş-ı Velî de yazdığı bu eserde besmeledeki Allah Teâlâ'nın rahmet kökenli "Rahmân" ve "Rahîm" ism-i şeriflerini ön plana çıkarmak suretiyle bu amaca hizmet etmektedir. Eser, başından sonuna kadar bu tema etrafında şekillenmiştir. Dolayısıyla eserin yazılış amacının İslâm'ın kolaylaştırıcı, umut verici ve kucaklayıcı yönünün ön plana çıkarılarak Türkmen aşiretlerinin İslâm dini etrafında birleşmelerini sağlamak olduğu söylenebilir. Ayrıca Hacı Bektâş-ı Velî'nin, eserini Türkçe kaleme alması ve girişte bunu özellikle belirtmesi, müslüman Türklerin dinî hayatına pratik bir fayda sağlamayı amaçladığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Erken dönem Anadolu halk kültüründe Allah, Kur'ân ve tefsir algısının şekillenmesinde belli bir yeri olan Hacı Bektâş-ı Velî'nin, bu eserde kullandığı kaynakların tespit edilmesi, aynı zamanda Anadolu irfanının bazı kaynaklarının da tespiti anlamına gelmektedir. Ayrıca bu çalışmada eserin kaleme alındığı dönemin sosyal ve ekonomik şartları ile eserin içeriği arasındaki ilişkinin de ortaya konulması hedeflenmiştir. Eserdeki rivayetlerin tefsir kaynaklarında herhangi bir karşılığının olup olmadığı, eserin tefsir literatüründeki konumunu belirleyebilmek açısından önemlidir. Çalışmamızda literatür tarama yöntemi kullanılarak eserdeki bu rivayetlerin kaynakları belirlenmeye çalışılmıştır. Hacı Bektâş-ı Velî'nin *Besmele Tefsiri*, Kur'ân-ı Kerim'den bir âyet olan besmeledeki Allah, Rahmân ve Rahîm

isimlerini ele alan, esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın günahkâr kullarına karşı lütfelerini anlatan ve genellikle mi'raç gecesi Allah Teâlâ ile Resûlü Muhammed Mustafa arasında geçen konuşmalara dayanan bir eserdir. Bu kitapta Allah'ın kendisine iman edip içtenlikle yalvarıp yakaran ve sâlih amel işleyen kullarına dünyada ve ahirette sonsuz bir rahmet ile muamele edeceği gerçeği, besmele yorumlanarak aktarılmıştır. Eser, klasik tefsirlerden farklı olarak kelime ve cümle tahlillerine değinmeden, doğrudan besmelenin faziletine ve besmele zikri ile elde edilecek lütuflara değinen, halkın maneviyâtını yükseltmek ve onları dine daha sıkı bağlarla bağlamak amaçlı güden, Türkçe kaleme alınmış ilk eser olma özelliğini taşıyan bir tefsirdir. Hacı Bektâş-ı Velî, eserinde âyetlere, rivayetlere, latifelere ve hikâyelere dayalı bir anlatım üslûbu tercih etmiştir. Eserde besmeleyi tefsir etmek amacıyla toplam on dokuz âyet metni verilerek, yaklaşık yirmi beş âyet ise metni verilmeden telmihen kullanılmıştır. Dolayısıyla eserin temel kaynağının Kur'an-ı Kerim olduğu, müellifin yorumlarında âyetlerden sıklıkla faydalandığı söylenebilir. Hacı Bektâş-ı Velî, eserinde çeşitli kıssalardan ve meşhur mutasavvıfların sözlerinden yararlanmışır. Bu sözlerden oluşan latife bölümleri ve anlatmak istediği fikri halkın daha kolay anlayabilmesi için kurguladığı hikâye bölümleri dikkatleri çekmektedir. Buradan hareket ile eserin, besmelenin fazilet ve önemini öğretmek amacıyla halka yönelik kaleme alındığı görülmektedir. Bilgi vermenin yanı sıra halkın dinî hassasiyetini diri tutmayı ve din ile olan bağlarını kuvvetlendirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Çalışmamızda besmelenin faziletine dair eserde aktarılan rivayetlerin kaynakları hakkında literatür taramaları yapılmıştır. Bazı rivayetlerin sahih hadis kaynaklarından metin olarak birebir olmasa da telmih yoluyla alındığı görülmüştür. Ayrıca kaynaklarda tespit edilemeyen bazı rivayetlerin başka eserlerde aynı veya benzer lafızlarla yer aldığını, dolayısıyla müellifin birçok yorumunun hadislerden yaptığı çıkarımlara dayandığı tespit edilmiştir. Hacı Bektâş-ı Velî, eserinde yaptığı yorumlarda, kurguladığı veya naklettiği latife ve hikâyelerde kendinden önce yaşayan bazı müfessir ve mutasavvıfların görüşlerinden ve eserlerinden de yararlanmaktadır. Eserde metni verilerek veya telmih yoluyla delil olarak kullanılan âyetlerin çokluğunun yanında halkın konuları daha iyi anlayabilmesi ve kendi hayatları ile özleştirebilmesi için sıkça latife ve hikâye tarzı anlatım üsluplarına başvurulması dikkat çekicidir. Bu tarza uygun olarak muhayyel konuşmalara ve hikâyelere de yer verildiği görülmüştür. Bu diyalogların insanlar arasında kurgulanması edebî açıdan kabul edilebilir bir durumdur. Fakat Allah Teâlâ, Hz. Peygamber ve melekler arasında geçen ve sahih kaynaklarda tespit edilemeyen muhayyel konuşmaların eserde yer alması dikkat çekmektedir. Hacı Bektâş-ı Velî, diğer bazı müfessirlerin yaptığı gibi "Burada Allah Teâlâ sanki şöyle demek istemiştir" şeklinde bir giriş yaparak diyalogun kurgusal olduğunu belirtmemiştir. Aksine bu diyalogları gerçekten olmuş birer hadise gibi takdim etmesi, ilmî açıdan sıkıntılı görülmektedir. Eserin, halkın ilmî seviyesine ve ilgi alanlarına uygun olarak kaleme alınması, belki de şifahi bir anlatımın yazıya geçirilmiş hali olması gibi nedenler göz önünde bulundurulduğunda bu tarz bir anlatım hoş görülebilir. Fakat böyle bir durum, eserin ilmî değeri açısından bir eksiklik oluşturmaktadır. Sonuç olarak eser, yazılış amacına uygun olarak yeni müslüman olan Türkler arasında merhameti geniş olan Yüce Allah'ı sevdirmiştir. Güzel ahlaklı olmanın, sâlih ameller işlemenin asla karşılıksız kalmayacağı fikrinin yerleşmesini sağlayarak halk nezdinde layık olduğu karşılığı görmüş ve günümüze kadar gelebilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İşâri Tefsir, Besmele Tefsiri, Hacı Bektâş-ı Velî, Bektaşilik.

EVALUATION IN SOURCE AND TERMS OF METHOD OF TAFSİR OF BASMALA WRITTEN BY HÂCCİ BEKTÂŞ VELİ

Abstract

TafsİR of Basmala written by Hâccİ Bektâş Velİ is a work that interprets the verse of Basmala including the names Allah, Rahman and Rahim. It also explains the help of the most beneficent and Merciful Allah to his sinful servants; and usually bases on the speeches between Allah and his prophet Muhammad in the night of Mirac. Without analyzing words and sentences, which differs the tafsİR from classical tafsİR works, this work contains the virtues and the beneficences of the Basmala, in addition to raise the spirituality of the people and to connect them to the religion. It is also the first tafsİR written in Turkish language. In this study, It is tried to determine the sources of the narrations in this work by using the literature review method. Hâccİ Bektâş Velİ has an important place in shaping the perception of Allah, the Qur'an and tafsİR in the early Anatolian folk culture. Therefore, identifying the sources of his work also means determining some resources of Anatolian lore. It is also aimed to determine relationship between conditions of the social and economic condition of the period in which the work was written and the content of this work. It is noteworthy that, in addition to the majority of verses used in the work by giving the text or reminding them, it is frequently used in the form of storytelling and narrative styles in order for the public to better understand the subjects and to identify with their own lives. It is important to determine whether these narratives have any correspondence in tafsİR sources and the position of the work in the tafsİR literature.

Summary

As a primary source, the first specific interpretation of basmala in Anatolia is "TafsİR of Basmala". It was written by Hâccİ Bektâş Velİ who was the founder of the Bektashi order. This source was written in a geography where Turkmens lived a nomadic or semi-nomadic life. While Turkmen tribes has gradually penetrated into Anatolia and struggled to settle there under difficult conditions, the prominent scholars tried to give hopes to these tribes. They wanted these tribes to combine with each other and to resist against their difficult social lives. For their effort, the leading Sufis of the period such as Mawlânâ Jalâl al-Dîn Rûmî (öl. 672/1273), Yûnus Emre (öl. 720/1320 [?]) and Hâccİ Bektâş Velİ, brought the tolerant and embracing qualities of Islam to the fore. Hâccİ Bektâş Velİ serves this purpose by highlighting two names of Allah; "Rahmân" and "Rahim" which refer the mercy. His work was shaped around this theme from start to finish. Therefore, it can be said that the aim of the writing of this book was to bring the Turkmen tribes united around the religion of Islam by emphasizing the including, promising and embracing aspect of Islam. In addition, it is a proof that Hâccİ Bektâş Velİ to write his work in Turkish and to state this especially in the introduction. At the same time, it had importance that it aimed to provide a practical benefit to the religious life of Muslim Turks. Hâccİ Bektâş Velİ had an important place in shaping the perception of Allah, the Quran and tafsİR in the early Anatolian folk culture. Therefore, identifying the sources used in his work can help determining some resources of Anatolian lore. It is also aimed to determine relationship between conditions of the social and economic condition of the period in which the work was written and the content of this work. It is important to determine whether these narratives have any correspondence in tafsİR sources and the position of the work in the tafsİR literature. In this study, It is tried to determine the sources of the narrations in this work by using the literature review method.. TafsİR of Basmala written by Hâccİ Bektâş Velİ is a work that interprets the verse of Basmala including the names Allah, Rahman and Rahim. It also explains the help of

the most beneficent and Merciful Allah to his sinful servants; and usually bases on the speeches between Allah and his prophet Muhammad in the night of Mirac. In this book, the truth that Allah will treat his servants who believe in him, sincerely beg and prey , with an infinite mercy in the world and the hereafter is determined by interpreting the verse basmala. Without analyzing words and sentences, which differs the tafsir from classical tafsir works , this work contains the virtues and the beneficences of the Basmala, in addition to raise the spirituality of the people and to connect them to the religion. It is also the first tafsir written in Turkish language. In his work, the author preferred a narrative style based on verses, narrations, words and stories. In the work, nineteen verses were given in order to interpret basmala, and about twenty-five verses were used in preference without giving the text. Therefore, it can be said that the main source of the work is the Quran, and he frequently uses verses in the author's comments. Hâcî Bektâş Velî was benefited the stories and words of famous Sufis. They were designed to make it easier for the publics to understand the idea. In this respect, the source was written for the public in order to teach the merits and importance of baslama. This source was aimed to give information to the people. At the same time, we can observe that this source aimed for the people to keep religious sensitivity and strengthen their ties with religion. In our study, literature review were done about the source of the narrations in the book about the virtue of baslama. It is seen that some narrations were received from the sources of authentic hadith. In addition, we could find that some narrations could not be found in the hadith sources. However, the other narrations were included in the same or similar words in other works. Therefore, many comments of the author were based on the inferences made from hadiths. In his comments, the author refers to the views and works of his previous scholars and sufis. It is noteworthy that, in addition to the majority of verses used in the work by giving the text or reminding them, it is frequently used in the form of storytelling and narrative styles in order for the public to better understand the subjects and to identify with their own lives. It has been observed that imaginative speeches and stories are also included in accordance with this style. It is literally acceptable for these dialogues to be constructed between people. However, it is noteworthy that imaginary speeches among Allah, the Prophet and angels, which cannot be detected in authentic sources, are included in his work. The author did not indicate that the dialogue was fictional, by making an entry such as "Here Allah is as if he wanted to say", as some other commentators did. On the contrary, it is considered scientifically problematic to present it like a real event. Although this kind of expression may be tolerated, given the reasons such as the audience of the work is ordinary folk. . By promoting the idea of being moral, and processing good deeds will never go unnoticed, the tafser survived until today.

Keywords: Tafsir, Mystica Tafsir, Tafsir of Basmala, Hâcî Bektâş Velî, Bektashism.

GİRİŞ

Kur'an'ın ilk sûresi Fâtiha sûresi, Fâtiha sûresinin ilk âyeti ise İmam Şafî'ye göre besmeledir. Hanefîlere göre ise besmele Kur'an'dan bir âyet olmakla beraber Fâtiha sûresinin ilk âyeti değildir fakat her sûreye besmele ile başlanıldığı için her halükarda Kur'an okumaya önce besmele ile başlanılır.¹ Besmele, Kur'an'dan bir âyet olmasının yanı sıra her sûrelerin başında bulunması hasebiyle dinî ilimlerin tümünde önemli bir yere sahiptir. Asırlardır yazılan eserlerin mukaddimelelerine besmele, hamdele ve salvele ile başlanılmıştır. Besmele, *Besmele Tefsiri* adı altında müstakil eserlerde,² Fâtiha tefsirlerinde³ ve Kur'an'dan bir âyet olması hasebiyle diğer tefsirlerde özenle ele alınmış ve açıklanmıştır. Ayrıca mutasavvıflar, Kur'an'ın içerdiği sırları işârî olarak açıklamak üzere yazdıkları eserlerde besmele ve onu içine alan Fâtiha sûresi üzerinde özenle durmuşlardır.⁴ Besmele tefsiri olarak kaleme alınan ilk müstakil eser, Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (öl. 311/923) besmeleyi oluşturan dört lafzı incelediği *Kitâbü'l-İbâne ve't-tefhîm ân ma'âni Bismillâhirrahmânirrahîm* adlı eseridir.⁵ Türklerin bu alanda yazdığı ilk müstakil eser ise bu çalışmamızda ele aldığımız Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî'nin (öl. 669/1271[?]) *Kitâb-ı Tefsîr-i Besmele ma'a Makâlât-ı Hacı Bektâş* adlı eseridir. Osmanlı uleması içerisinde ilk müstakil besmele tefsiri ise Dâvûd-i Kayserî'nin (öl. 751/1350), *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vilâti'l-Kâşâniye* adlı risâlesidir.⁶

Çalışmamızda metot ve kaynaklarını araştıracağımız Hacı Bektâş-ı Velî'nin *Besmele Tefsiri* adı eseri, daha önce de bazı araştırmalara konu olmuştur. 1993 yılında Rüştü Şardağ tarafından günümüz Türkçesine çevrilererek *Besmele Tefsiri (Tefsîr-i Besmele)* adı ile Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan eserde, bilimsel kurallara uyulmadığı görülmektedir.⁷ Eser, daha

¹ Ebû Abdillâh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, thk. Abdullah et-Türki (Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 2006), 1/144-145.

² Konu hakkında geniş bilgi almak için bk. Süleyman Gür, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2018), 405-477.

³ Konu hakkında geniş bilgi almak için bk. Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987).

⁴ Örneğin Osmanlı mutasavvıf âlimlerinden Molla Fenârî, Fâtiha sûresini işârî olarak yorumladığı *Aynu'l-Ayân* adıyla bir tefsir yazmıştır. bk. Ali Akpınar, *Molla Fenârî'nin Fatıha Tefsiri* (Malatya: Nasihat Yayınları, 2014); Tefsirlerinde besmeleyi açıklayan mutasavvıflara örnek olarak bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1330/1911), 1/6-10; Günümüz mutasavvıflarının besmele tefsirlerine örnek olarak bk. Mahmud Sami Ramazanoğlu, *Fatıha Suresi Tefsiri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1984); Mahmud Ustaosmanoğlu, *Fatıha Tefsiri* (İstanbul: Ahıska Yayınevi, 2012).

⁵ İbrahim Yıldız, "Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkındaki İki Eseri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2015), 52.

⁶ Gür, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü", 408-409.

⁷ Hacı Bektâş Velî, *Besmele Tefsiri*, haz. Şükrü Şardağ (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993).

sonra Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanan Alevî-Bektâşî Klasikleri serisi içinde Hamiye Duran tarafından günümüz Türkçesi, transkripsiyonlu metin ve el yazma nüshası tıpkıbasımı ile beraber tekrar basılmıştır. Bu çalışmanın girişinde besmele kavramı, besmelenin Türk edebiyatı ve Türk folklorundaki kullanışları ve önemi üzerinde durulmuş ve eserin genel muhteviyatı hakkında bilgiler verilmiştir.⁸ Eserin günümüz Türkçesi ile basılmış hali olan bu iki eserde de tefsirin metot ve kaynaklarına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Emrah Dindi tarafından yapılan *Hacı Bektaş-ı Velî'de Kur'an Anlayışı*⁹ adlı yüksek lisans tezi, *Besmele Tefsiri*'nin de aralarında bulunduğu toplam beş eser dikkate alınarak hazırlanmıştır. Bu tezde *Besmele Tefsiri* sadece örneklendirmelerde kullanılmış ve eserde geçen rivayetlerin kaynakları ve eserin metodu incelenmemiştir.¹⁰ Burhan Baltacı tarafından kaleme alınan *Hacı Bektaş Velî'nin Kur'ândan İktibasları ve Yorumlarının Tefsir Perspektifinden Değerlendirilmesi* adlı bildiri ise Hacı Bektâş-ı Velî'nin *Makâlât, Fatiha Tefsiri* ve *Besmele Tefsiri* adlı üç eseri dikkate alınarak hazırlanmıştır. Bildiride, eserlerin tanıtımı yapıldıktan sonra genel olarak Hacı Bektaş Velî'nin Kur'an anlayışı, bu üç eserde Kur'ândan yapılan iktibaslar ve ayetlere telmihler ele alınmış fakat *Besmele Tefsiri*'nin metodu ve eserde geçen rivayetlerin kaynakları incelenmemiştir. Hüseyin Özcan tarafından kaleme alınan *Hacı Bektaş Velî'nin Fatiha Tefsiri ile Besmele Tefsiri'nin Karşılaştırılması* adlı bildiride yazar, *Fatiha Tefsiri* adlı eser hakkında genel bilgiler vererek bu eseri tanıtmıştır. Ayrıca bu eserin ve *Besmele Tefsiri*'nin metin analizlerini yaparak kelime sıklıklarını tespit etmiş, Eski Anadolu Türkçesi döneminin karakteristik özellikleri dikkate alarak metot ve üslup açısından her iki eserin ortak noktalarına dikkat çekmiştir. Bildiri yazarın amacının, benzerliklere dayanılarak her iki eserin de Hacı Bektâş-ı Velî'ye ait olduğunu ispat etmek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bildiride *Besmele Tefsiri* ile ilgili herhangi bir metot ve kaynak incelemesi yapılmamıştır.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin Kur'an'a dair eserlerinden biri olan *Besmele Tefsiri*'nde kullandığı metodun ve eserinde yer verdiği rivayet, hikâye ve latifelerin kaynaklarının tespit edilmesi, tefsir ilmi açısından önem arz

⁸ Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri (Şerh-i Besmele)*, ed. Hamiye Duran (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 11.

⁹ Emrah Dindi, *Hacı Bektaş-ı Velî'de Kur'an Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006), 34.

¹⁰ Tezde kullanılan beş eserden verilen toplam 340 dipnotun sadece 20 kadarı (toplam dipnotların yaklaşık % 5 kadarı) *Besmele Tefsiri* adlı eserdendir.

etmektedir. Dolayısıyla yukarıda saydığımız çalışmalarda ele alınmayan; eserde kullanılan anlatım metodunun, rivayetlerin kaynakları, aynı veya benzer rivayetleri kullanan başka eserlerin tespit edilmesi gibi hususlar bu çalışmamızın konuları arasındadır. Bu çalışma, erken dönem Anadolu halkının Allah, Kur'an ve peygamber algısının nasıl şekillendiğinin tespiti açısından da ipuçları sunmaktadır. Ayrıca bu eserin de içlerinde yer aldığı Aleviliğin temellerine ait Alevî-Bektâşî klasik eserlerinin içerikleri, Alevîleri hıristiyanlaştırılması gereken insanlar olarak gören ve Aleviliği "çeşitli din ve inançlardan etkilenmiş senkretik bir dindir; özü itibarıyla İslâm dışındadır" veya "Alevilik, İslâm'dan çok etkilenmesine rağmen özü itibarıyla eski bir Orta Doğu Hıristiyanlığının devamıdır" şeklinde tanımlayan bazı oryantalistleri kesin bir şekilde yalanlamaktadır.¹¹

1. HACI BEKTÂŞ-I VELÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

XIII. yüzyılda Cengiz Han'ın (öl. 624/1227) doğudaki istilâsı sebebiyle batıya doğru başlayan Türkmen aşiretlerinin göç dalgaları, özellikle 1237-1246 yılları arasında hüküm süren Anadolu Selçuklu sultanı II. Keyhusrev (öl. 643/1246) zamanında oldukça artmış ve adeta bir sel gibi Anadolu'ya doğru akmıştır.¹² Diğer Türkmen şeyhleri gibi muhtemelen Hacı Bektâş-ı Velî de kendine bağlı Türkmen aşiretiyle birlikte bu dönemde Horasan'dan¹³ Anadolu'ya gelmiştir.¹⁴ Âşıkpaşazâde (öl. 889/1484'ten sonra), onun beraberindekiler ile önce Sivas'a sonra sırasıyla Baba İlyâs-ı Horasânî'nin (öl. 637/1240) yanına, Kırşehir'e ve Kayseri'ye gittiğini kaydetmiştir.¹⁵ Bu göç hareketleri sonucu Anadolu'da bulunan Rumlar ile Müslümanlar arasında hoşgörüyü dayalı bir saygı ortamı oluşmuştur. Türkler, sevgi ve saygı temelli inanışları ve taassuptan uzak dervişane yaşantıları ile Hıristiyanların güvenini ve hayranlığını kazanmışlardır.¹⁶

Devrin Selçuklu sultanı olan II. Keyhusrev'in kötü idaresi yüzünden bozulan Selçuklu iktisadî ve sosyal yapısının yol açtığı idarî sorunlar, toprak ve vergi nizamının sarsılmasıyla sonuçlanmış ve bu olay göçebe hayatı süren Türkmen topluluklarını diğer bütün zümrelerden çok daha güç bir

¹¹ Hiroki Wakamatsu, "Batı'daki Alevî İncelemeleri: Oryantalizm ve Dinlerarası Diyalog", *İslâmî Araştırmalar* 20/2 (2007), 187.

¹² Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 8/303.

¹³ Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Târîhi (Tevârih-i Âl-i Osmân)* (İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1332), 203.

¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Hacı Bektâş-ı Velî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/455.

¹⁵ Âşıkpaşazâde, *Târîh*, 203.

¹⁶ Ethem Ruhi Fiğlalı, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1994), 96.

duruma sokmuştur. Sıkıntılı bir hayat süren Türkmenler,¹⁷ Hacı Bektâş-ı Velî ve kardeşi Menteş'in¹⁸ de şeyhi olan Baba İlyâs'ı onları Selçuklu hükümetinin baskısından kurtaracak bir mehdî olarak benimsemişlerdir.¹⁹ Baba İlyâs'ın (öl. 637/1240) halifesi Baba İshâk tarafından başlatılan ve Babâi isyanı adıyla anılan isyana Hacı Bektâş-ı Velî'nin kardeşi Menteş de katılmış ve Sivas'ta Selçuklu ordusuyla yapılan bir çatışmada öldürülmüştür.²⁰ Hacı Bektâş-ı Velî ise ya uygun görmediğinden veya başka bir nedenden ötürü bu isyana katılmamıştır.²¹

Hacı Bektâş, daha sonra Kayseri'den Karayol'a göç etmiş²² ve hayatının geri kalan kısmını orada yaşayarak 669/1271[?] yılında vefat etmiştir. Mezarı da Sulucakarahöyük'te günümüzdeki adı ile Hacıbektaş kasabasıdadır.²³ Hacı Bektâş-ı Velî'ni yaşadığı dönemde Türkmen aşiretlerinin Selçuklu devletine tam olarak siyasi bir itaat göstermedikleri, başa gelen tüm sultanların bu aşiretler ile mücadele ettikleri görülür.²⁴ Dolayısıyla Hacı Bektâş-ı Velî'nin yaşadığı dönemde etrafındaki Türkmenlerin siyasi ve ekonomik olarak sıkıntı içinde oldukları, düzenli ve huzurlu bir yaşam süremedikleri görülmektedir.

2. HACI BEKTÂŞ-I VELÎ'NİN BESMELE TEFSİRİ

Bektâşî tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Hacı Bektâş-ı Velî'ye atfedilen *Besmele Tefsiri* bismelenin özellikle faziletlerini ele alan bir tefsirdir. Her ne kadar Ahmet Yaşar Ocak, bu eserin Hacı Bektâş-ı Velî tarafından yazıldığına dair hiçbir ilmî delil ortaya konulmadığını belirtmişse de²⁵ onun hakkında araştırma yapan bazı uzmanlar, *Besmele Tefsir'i* ile beraber *Makâlât*, *Şathiyye*, *Fâtiha Tefsiri*, *Makâlât-ı Gaybiyye*, *Hadis-i Erbain Şerhi* ve *Kelimât-ı Ayniyye* adlı eserlerin ona aidiyeti konusunda yaygın bir kanaate sahiptirler.²⁶ Ayrıca *Besmele Tefsiri*'nin *Makâlât* ile birlikte istinsah

¹⁷ Ahmet Yaşar Ocak, "Babailik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/373

¹⁸ Âşıkpaşazâde, *Târih*, 203.

¹⁹ Ali Sevim, "Keyhusrev II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/349.

²⁰ Âşıkpaşazâde, *Târih*, 203.

²¹ Ocak, "Hacı Bektâş-ı Velî", 14/456.

²² Âşıkpaşazâde, *Târih*, 203; Eserin nâşiri Âli Bey, dipnotta bu kasabanın Kırşehir sancağına bağlı Sulucakarahöyük kasabası olduğunu kaydetmiştir.

²³ Âşıkpaşazâde, *Târih*, 204.

²⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 8/303-304, 316, 324-325.

²⁵ Ocak, "Hacı Bektâş-ı Velî", 14/457.

²⁶ Hüseyin Özcan, "Hacı Bektaş Velî'nin Fatiha Tefsiri ile Besmele Tefsiri'nin Karşılaştırılması", *Doğumunun 800. Yıldönümünde Hacı Bektaş Velî Sempozyumu*, ed. Filiz Kılıç (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2010), 189.

edilmiş olması ve onun üslûbuna benzemesi, bu eserin de Hacı Bektâş-ı Velî'ye ait olduğu fikrini güçlendirmektedir.²⁷ Manisa Kütüphanesi'nde *Kitâb-ı Tefsîr-i Besmele Ma'a Makâlât-ı Hacı Bektâş* adı ile 3536 numarada kayıtlı olan bu eser, Cafer bin Hasan tarafından 827/1423 tarihinde istinsah edilmiş otuz varaklık bir risaledir.²⁸

Hacı Bektâş-ı Velî, eserine besmele, hamdele ve salvele ile başlar. Devamında tevazu göstererek kaleme aldığı bu eserini “za‘îf/zayıf” olarak nitelendirir. Aynı şekilde kendisini de aynı tabirle “za‘îf” olarak anıp yazdığı bu eseri okuyanların kendisini hayırla yâd etmelerini Allah'tan niyâz etmekte ve bunun da yalnız O'nun dilemesiyle olabileceğini hatırlatmaktadır. Eserini müslümanların ahiret ve din yolunu başarmalarında yardımcı olması için açık bir Türkçe ile yazdığını ve içindeki bilgileri düşünenlerin çeşitli faydalar bulacağını umut ettiğini belirtir.²⁹ Eserin sonunda aslında konu hakkında yazılacak çok şey olduğunu, istese daha üç yüz tabak bağdâdî kâğıt tutacak kadar açıklama yapabileceğini söyler, fakat bu kadarının kâfi olduğunu belirtir. Fâtîha'nın ve besmelenin faziletlerinin çokluğunu ifade etmek adına söylenen bu söz, Hz. Ali'nin “Eğer bana izin verilseydi, Fâtîha'nın tefsiri hakkında söyleyeceklerimi ancak yetmiş deve taşırdı.” sözünden mülhem olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ Bu söz başka bir kaynakta “Eğer isteseydim besmelenin sadece ‘bâsı hakkında bir deve yükü kadar kitap yazardım.” şeklinde geçmektedir.³¹ Müellif, eserini “Allah doğrusunu en iyi bilir” şeklinde kendi acizliğini ve Allah Teâlâ'nın engin bilgisini hatırlatarak sonlandırır.³²

Hacı Bektâş-ı Velî, eserinde genellikle mi'raçta Allah Teâlâ ile Hz. Peygamber arasında geçen diyalogları aktararak konuları işlemektedir. Aralara koyduğu latifeler ve hikâyeler ile okurun konuyu daha iyi anlamasını hedeflemektedir. Eserin birinci önceliği, besmelenin her zamanda ve mekânda sık sık söylenmesine teşvik etmektir. Eserin ana teması ise Allah'ın bağışlayıcılığı ve affediciliğidir. Hatta o kadar ki Allah'ın rahmetinin genişliğini anlatabilmek için O'nun kullarını bağışlamasının hiçbir sebebe bağlı olmadığı vurgulanır. Eser, bu temel görüş ışığında Nisâ sûresinin 48 ve 116.

²⁷ Bülent Kara, “Sosyolojik Bakış Açısıyla Hacı Bektâş-ı Velî”, *Anadoluda Bir Kurucu Akıl; Hacı Bektâş-ı Velî*, ed. Bülent Kara, (Kayseri: İncir Yayınları, 2017), 68.

²⁸ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 29.

²⁹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 41-42.

³⁰ Sadreddin Konevî, *İcâzü'l-beyân fi tefsiri Ümmi'l-Kur'an*, thk. Seyyid Celâleddin-i Âştîyânî (Tahran: Müessesetü Bostân Kitâb, 1381), 128.

³¹ Ramazanoğlu, *Fatiha Suresi Tefsiri*, 17.

³² Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 153.

âyetlerinde ifade edilen Allah'ın şirk hariç her türlü günahı affedebileceği müjdesinden hareketle Allah'ın bağışlamasına, kulun da bağışlanmasına odaklanır. Bu fikrin temeli ise besmelede Allah'ın rahmeti, merhameti ve bağışlayıcılığını ifade eden iki ismi/sıfatı olan “Rahmân ve Rahîm” ifadelelerinin yer almasıdır.³³

Hacı Bektâş-ı Velî'nin, Allah'ın rahmetini bu kadar ön plana çıkarmasının bir nedeninin de yaşadığı günün şartları olduğu var sayılabilir. Selçuklu ordusunun 1243 tarihinde Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenilmesi sonucu Selçuklu Devleti Moğollara bağlı, haraç veren bir beylik haline gelmiştir. Moğol zulmünden, kıtlık, yoksulluk ve ağır vergilerden dolayı halk korku ve ümitsizliğe düşmüştür. Bu nedenle kendilerine hoşgörü ile yaklaşan, ümit veren, sıkıntı ve güvensizliklerini gideren âlimlere ve tasavvuf şeyhlerine aşırı derecede bağlılık göstermiştir.³⁴ Bu bağlılık sayesinde Hacı Bektâş-ı Velî ve onun gibi dinî önderler, Anadolu coğrafyasında yeni Müslüman olmaya başlamış insanlara İslam'ın kolaylıklar dini olduğu anlatılmış ve böylece onların İslâm'ı daha kolay kabul edip yaşamalarına zemin hazırlanmışlardır. Türkmen şeyhleri, insanların müslüman olmalarını kolaylaştırmak için dinî veya kültürel konuları gerektiğinde onların hoşlarına gidecek bir tarzda anlatmakta hiç tereddüt etmemişlerdir.³⁵ Örneğin bu eserde olduğu gibi Müslüman olmadan önceki günahlarından temizlenip yeni bir hayata başlamanın besmele çekerek tövbe etmek kadar basit olduğunu hatırlatmışlardır. Çünkü İslâm'ın görünüşteki katı kuralları, zaten sıkıntılı ve düzensiz bir hayat yaşayan o günün Anadolu insanı için bir zorluk oluşturmaktadır. Dolayısıyla Türklere ait karakteristik özelliklere ve hoşgörüye dayanan temel felsefesiyle³⁶ geniş kitleleri etrafında toplayan Hacı Bektâş-ı Velî, onlara bu tür bir yaklaşım ile onlara ümit aşılmasını hedeflemektedir.³⁷ Çünkü onun dünya görüşü, kalenderâne bir tatlılık içinde sınırı olmayan bir hoşgörü içeren, din, mezhep, ırk ve milliyet farkı gözetmeyen bir görüştür.³⁸ Kısacası Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*'nin tamamında insanlara Allah'ın Rahmân ve Rahîm isimleri ekseninde O'ndan ümit kes-

³³ Burhan Baltacı, “Hacı Bektaş Velî'nin Kur'an'dan İktibasları ve Yorumlarının Tefsir Perspektifinden Değerlendirilmesi”, *I. Uluslararası Hacı Bektaş Velî Sempozyumu*, ed. Osman Eğri (Ankara: Hacı Bektaş Velî Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2011), 112-113.

³⁴ Ahmet Sevgi, “Anadolu Selçuklularında Hoşgörü Ortamı”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 7/441.

³⁵ Fiğlalı, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, 96.

³⁶ Hüseyin Özcan, “Bektâşiliğin Sosyo-Kültürel Çevresi”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 7: 328.

³⁷ Hakan Yalab, “Edebiyattan Sosyolojiye: Besmele ve Fatıha Tefsirleri Üzerinden Bir Şerh Denemesi”, *Anadolu'da Bir Kurucu Akıl; Hacı Bektaş-ı Velî*, ed. Bülent Kara (Kayseri: İncir Yayınları, 2017), 125.

³⁸ Bedri Noyan, *Bektaşilik Alevilik Nedir* (Ankara: Sanat Kitabevi, 1987), 7.

memelerini öğütlemiştir. Dolayısıyla onun birincil kaygısının Müslüman Türk'ü ümitsizlikten uzak tutmak olduğu anlaşılıyor ki onun, eserde bunu başardığı görülmektedir.³⁹

3. ESERDE KULLANILAN YÖNTEMLER

Eser, konuları itibariyle belli bir düzende kaleme alınmamıştır. Sözün geldiği yerde verilmek istenen bilgi ve duygu bazen âyetler ve rivayetler ile bazen de latifeler veya hikâyeler ile verilmeye çalışılmıştır. Bu metot eserin sözlü geleneğe uygun bir tarzda kaleme alındığına bir işaret olarak da görülebilir. Hacı Bektâş-ı Velî'nin *Besmele Tefsiri* adlı eserinde dört farklı metot kullandığı tespit edilmiştir. Bunlar âyetlere ve rivayetlere dayanan anlatımlar ile latife ve hikâyelere dayanan anlatımlardır.

3.1. Âyetler ile Anlatım

3.1.1. İktibas yoluyla

Hacı Bektâş-ı Velî, besmelenin faziletlerini ve onu dilinden düşürmeyen kişinin ahirette göreceği mükâfatları aktarırken birçok âyetten delil getirir. Bu âyetlerden bazılarını doğrudan metin olarak eserde zikretmiş ve konu ile alakalı doğrudan bir ilgi kurmuştur. Örneğin besmeleyi kendine vird edinen mü'minlere verilecek mükâfatlar haber verilirken Allah Teâlâ'nın onlara yakın olması, dünyada ayıplarını örtmesi, insanlar arasında rezil etmemesi ve günahlarını sevaplarla değiştirmesi şeklinde sayıldıktan sonra böyle olacağına delil olarak Furkân sûresinin 70 âyeti metin olarak verilmiştir. "... Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir."⁴⁰ Eyyüb peygamberin sabır makamına çıktığında sabrın Allah'ın yüceliği karşısında hiçbir kıymetinin olmadığını gördüğünü ve Allah'ın kudreti yanında kendinin hiçbir gücünün olmadığını idrak ettiğini belirten müellif, bu konuda "*Başım bu dert geldi, sen merhametlilerin en merhametlisin*"⁴¹ meâlindeki Enbiyâ sûresindeki âyeti metnini vererek delil gösterir.⁴²

Hasan-ı Basrî'den aktarılan bir hikâyede, onun hayatında karşılaştığı bir olayı Kur'ân'da araması ve aynı manayı Nisâ sûresinde bir âyete bulması anlatılırken âyet doğrudan metin olarak eserde verilmiştir⁴³: "*Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, bundan başka (günahları) ise dilediği*

³⁹ Yalap, "Edebiyattan Sosyolojiye", s. 127.

⁴⁰ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 46.

⁴¹ el-Enbiyâ 21/83.

⁴² Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 49-50.

⁴³ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 77.

*kimse için bağışlar.*⁴⁴ Bu konuda Müellif, sûra üflenme konusu ele alırken sûr ile ilgili âyetleri metinlerini vererek sıralar ve sûrun ilk olarak üflenmesine “nefha-i sâika” denilmesinin Zümer sûresinin 68. âyetine;⁴⁵ ikinci üflenişe “nefha-i fezâ” denilmesinin Neml sûresinin 87. âyetine;⁴⁶ üçüncü üflenişe ise “kıyam çalışı” denilmesinin yine Zümer sûresinin 68. âyetine⁴⁷ dayandığını belirtir.⁴⁸

Hacı Bektâş-ı Velî, mü'minlere âhirette verilecek mükâfatları haber veren âyetleri “Nitekim Kur'ân içinde ... buyurur” kalıbı ile sıralamaktadır. Allah Teâlâ, Peygamberine mü'minlerin tevâzu göstermelerini;⁴⁹ hırs, cimrilik, düşmanlık ve kıskançlıktan uzak durmalarını ve sık sık tövbe etmelerini⁵⁰ öğütlemesini emretmiştir. Sonra “Bismillâhirrahmânirrahîm” ve “Lâ ilâhe illallah” diyerek münacat etmeleri halinde onlara sevaplar vereceğini, onların davetini kabul edeceğini,⁵¹ Firdevs cennetinde saraylar hazırlayacağını vaat etmiştir.⁵² Hacı Bektâş-ı Velî, mü'min bir kula ahirette verilecek olan mükâfatları; yetmiş bin kat döşek döşenmesi,⁵³ izzet sofrasının kurulması,⁵⁴ kokusu mü'minin burnuna gelsin diye tütsü kabına öd ve amber konulması,⁵⁵ hizmetkâr olarak hûrilerin verilmesi,⁵⁶ hiç kimse- nin tatmadığı çeşit çeşit sofraların⁵⁷ insanı sarhoş etmeyen içeceklerin hazırlanması,⁵⁸ kıyamet korkusunun gönüllerinden gitmesi,⁵⁹ sırat köprüsünden bir nûr yardımıyla geçmesi,⁶⁰ Cennet bekçisi onları karşılaması,⁶¹ mükâfat yurtlarına yerleşmeleri,⁶² Cennetin en üst makamlarının kendilerine selam denilerek verilmesi⁶³ şeklinde sıralayarak hepsini âyetlerin met-

⁴⁴ en-Nisâ 4/48.

⁴⁵ “Sûra üflenir ve Allah'ın dilediği kimseler dışında göklerdeki herkes ve yerdeki herkes ölür.” (ez-Zümer 39/68).

⁴⁶ “Sûra üfürüleceği ve Allah'ın dilediği kimselerden başka göklerdeki herkesin, yerdeki herkesin korkuya kapılacağı günü hatırla. Hepsisi de boyunlarını bükerék O'na gelirler.” (en-Neml 27/87).

⁴⁷ “Sonra ona bir daha üflenir, bir de bakarsın onlar kalkmış bekliyorlar.” (ez-Zümer 39/68).

⁴⁸ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 82-85.

⁴⁹ el-Furkân 25/63.

⁵⁰ et-Tahrîm 66/8.

⁵¹ el-Mü'min 40/60.

⁵² el-Kehf 18/107-108; el-Mü'minün 23/11.

⁵³ el-Gâşiyeh 88/15-16.

⁵⁴ el-Vâkıa 56/15-16; el-İnsân 76/21.

⁵⁵ el-Vâkıa 56/89.

⁵⁶ er-Rahmân, 55/72.

⁵⁷ ez-Zuhruf 43/71.

⁵⁸ el-İnsân 76/21; et-Tür 52/23.

⁵⁹ Meryem 19/85; el-Enbiyâ 21/103.

⁶⁰ el-Hadîd 56/12.

⁶¹ ez-Zümer 39/73.

⁶² el-Kasas 28/83.

⁶³ el-Furkân 25/75.

nini iktibas ederek delillendirmiştir. Hacı Bektâş-ı Velî, konuyu şöyle nihayetlendirir: “Hak Teâlâ, onlara emredeyim, size, sizin şükürünüze karşılık olarak bu nimetleri vereyim ve her an benim cemâlîmi görün, der.”⁶⁴ Bu her mü’minin arzuladığı bir sondur ve bunu Kuşeyri *Letâ’ifü’l-işârât*’ında şöyle ifade eder: “Bismillah bir yüce isimdir ki, kim onunla Rabbine itaat ederek tevessül ederse o kişiye nimetlerin en güzelini sunar.”⁶⁵

3.1.2. Telmih yoluyla

Hacı Bektâş-ı Velî, bazen anlatmak istediği konuyla alakalı âyetleri metnini vermeden sadece içerik olarak anlatımını dâhil etmektedir. Örneğin, kıyamet sahnelerini aktarırken yine âyetlerden yola çıkar fakat âyetlerin metni eserde zikredilmeden şöyle bir tablo çizer: O gün, kıyam için sûra üçüncü kez üflendiğinde herkes ayağa kalkar.⁶⁶ Tüm insanlar yıldızların nasıl parça parça olduğunu,⁶⁷ dağların nasıl pamuk gibi atıldığını,⁶⁸ cehennem nasıl kızardığını, zebanilerin kâfir ve asilere nasıl üşüştüğünü,⁶⁹ terazinin nasıl kurulduğunu,⁷⁰ amel defterlerinin nasıl olduğunu,⁷¹ ata ve ananın oğuldan, kızdandan nasıl yüz çevirdiğini,⁷² ateşin kâfir ve günahkârları nasıl karşıladığını,⁷³ göklerin nasıl çatlayıp parça parça olduğunu,⁷⁴ zebanilerin kâfirleri zincirlere nasıl bağladıklarını⁷⁵ görür. Hacı Bektâş-ı Velî’nin bu kıyamet tasvirinin her sahnesini ilgili bir âyet dayandırması ve benzeri kavramları âyetlerden iktibasla kullanması onun, Kur’ân’ı bilgi düzeyinden ziyade özümseme boyutunda anladığının da bir göstergesidir.⁷⁶

Hacı Bektâş-ı Velî, Allah Teâlâ’nın merhametini anlatırken O’nun peygamberlerine “Benim düşmanlarıma kötü konuşmayın, yumuşak konuşun”⁷⁷ dediğini ifade ederken Tâhâ sûresindeki şu âyete bir telmihte bulunmaktadır: “*Firavun’a gidin, çünkü o azmıştır. Ona yumuşak söz söyleyin, belki öğüt alır yahut korkar.*”⁷⁸ Müellif, Allah’ın besmele çeken kulları için “Ben her

⁶⁴ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 130-142.

⁶⁵ Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyri, *Letâ’ifü’l-işârât*, thk. Abdullatif Hasan Abdurrahmân (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2007), 2/285.

⁶⁶ ez-Zümer 39/68.

⁶⁷ el-İnfitâr 82/2.

⁶⁸ el-Kâria 101/5.

⁶⁹ ed-Duhân 44/47.

⁷⁰ el-Enbiyâ 21/47.

⁷¹ el-İsrâ 17/13-14; el-Kehf 18/49.

⁷² Abese 80/33-37.

⁷³ el-Furkân 25/12; Kâf 50/30.

⁷⁴ el-Hâkka 69/16.

⁷⁵ İbrâhîm 14/49; el-Furkân 25/13; el-Mü’min 40/71; el-Hâkka 69/30-32; el-İnsân 76/4.

⁷⁶ Baltacı, “Hacı Bektaş Velî’nin Kur’ân’dan İktibasları”, 116.

⁷⁷ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 65.

⁷⁸ Tâhâ 20/43-44.

işlerinde onlara kendilerinden yakın olayım” demesinde Kâf sûresinin 16. ayete “*Biz, ona şah damarından daha yakınız*” telmih vardır.⁷⁹ Hacı Bektâş-ı Velî, üç âyette⁸⁰ geçen “hayatın her anında” manasını içeren müslümanların ayaktayken, otururken ve yatarken Allah’ı zikretmelerine değinerek bu ibadetler esnasında yapılan eksiklik ve kusurların affi için yol gösterir. Bu kusurların besmeledeki ism-i şeriflerin hürmetine affedileceğini anlatan müellif bu konuda ilgili üç âyete telmihte bulunur.⁸¹

Mü’minlerin “şeytânî’r-racîm” adında görünmeyen güçlü ve sinisi bir düşmanın olduğunu hatırlatan Hacı Bektâş-ı Velî, ayrıca onların er-Rahmânî’r-Rahîm adında o şeytandan çok daha güçlü bir dostunun olduğunu söyler. Mü’minin ne vakit şeytan ile başı sıkıntıya düşerse “er-Rahmânî’r-Rahîm” demesi gerektiğini, böylece “şeytânî’r-racîm” in kahrolacağı ve kovulacağı müjdesini verir.⁸² Burada müellif şeytan “kovulmuş” olarak niteleyen Âl-i İmrân sûresinin 36. âyeti ile Nahl sûresinin 98. âyetine telmihte bulunmaktadır.

3.2. Rivayetlere Dayalı Anlatım

Hacı Bektâş-ı Velî, eserinde sahabeden, tabiünden, müfessirlerden ve mutasavvıflardan naklettiği çeşitli rivayetleri kullanır. Bu rivayetleri bazen olduğu gibi, çoğunlukla da kendi sözleriyle kurgulayarak aktarır. Örneğin onun herhangi bir râviye isnat etmeden aktardığı kudsi bir hadis şöyledir: “*Allah Teâlâ: “Yâ Ahmed, gökten inen dört kitabın tamamını topladım, Fâtihâ’nın içine koydum. Fâtihâda ne varsa hepsini Bismillâhirrahmânirrahîm’in içine koydum. Senin ümmetinden her kim bir kez iman ile “Bismillâhirrahmânirrahîm” derse; bu dört kitabı okumuşçasına ve bunlarla ibadet etmişçesine sevap veririm.*”⁸³ Bu rivayet, benzer şekillerde birçok kaynakta geçmektedir. Örneğin Ebû Saîd el-Hâdimî (öl. 1176/1762), *Risâletü’l-besmele* adlı eserinde şöyle bir hadis aktarır: “İndirilen semâvî kitaplarda olan her şey Kur’ân’da mevcuttur. Kur’ân’da ne varsa, hepsi Fâtihâda vardır. Fâtihâda ne varsa hepsi besmelede vardır. Besmelede olan her şey, başındaki *ba* harfinde mevcuttur. *Ba* harfinde olan ise onun altında bulunan noktada vardır.” Hâdimî, bu rivayetin devamında Hz. Ali’ye isnat edilen bir başka bu rivayet daha bulunduğunu ve o rivayette Hz. Ali’nin; “O

⁷⁹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 45.

⁸⁰ Âl-i İmrân 3/191; en-Nisâ 4/103; Yûnus 10/12.

⁸¹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 113.

⁸² Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 114.

⁸³ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 97.

‘ba’nın altındaki nokta benim” şeklinde bir ilavesinin olduğunu kaydeder.⁸⁴ Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1209), tefsirinde Hacı Bektâş-ı Velî’nin aktardığı bu rivayetin bir benzerini Hz. Hasan’a (öl. 49/669) nispet ederek nakleder: “Allah, gökten yüz dört kitap indirdi. Bunların yüzünün bilgisini dördüne koydu ki onlar Tevrat, İncil, Zebur ve Furkân’dır. Sonra bu dört kitabın ilimlerini Furkân’a (Kur’ân’a); Furkân’ın ilimlerini, mufassal sûrelere, mufassal sûrelerin ilimlerini ise Fâtiha sûresine koydu. Kim ki Fâtiha sûresinin tefsirini bilirse, Allah’ın indirmiş olduğu tüm kitapların tefsirini bilir. Kim de Fâtiha sûresini okursa, sanki Tevrat, İncil, Zebur ve Furkân’ın tamamını okumuş gibi olur.”⁸⁵ Hz. Hasan’ın bu sözü çok meşhur olup birçok müfessir tefsirlerinde ona yer vermiştir.⁸⁶

Hacı Bektâş-ı Velî, Allah Teâlâ’nın Resûlullah’a şöyle dediğini aktarmaktadır: “Yâ Muhammed, eğer mü’minler beni evlerine davet eder ve ağırlarlarsa ben de onları ağırlarım. Resûl; “Yâ İlahî, sen yemekten içmekten münezzehsin. İnsanlar seni nasıl ağırlasın?” diye sorunca Allah, mü’minlerin gönüllerini her türlü kötü huy ve düşünceden arındırdıklarında onların gönüllerine konuk olacağını haber verir.⁸⁷ Müellifin bu aktarımı, muhtemelen Müslim’de geçen ve Ebû Hüreyre’den rivayet edilen: “Kıyamet günü Allah şöyle buyuracak: ‘Ey âdemoğlu! Ben senden yiyecek istedim ama sen beni doyurmadın?’ Kul diyecek: ‘Ey Rabbim, ben seni nasıl doyururum. Sen ki âlemlerin Rabbi’sin?’ Allah Teâlâ buyuracak: ‘Benim falan kulum senden yiyecek istedi. Sen onu doyurmadın. Bilmez misin ki, eğer sen ona yiyecek verseydin ben onu yanımda bulacaktım.’”⁸⁸ şeklindeki kudsî hadisten ilham alınarak kurgulanmıştır.

Hacı Bektâş-ı Velî, tabiiinden Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), mutasavvıflardan Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) ve Serî es-Sekatî (öl. 251/865),⁸⁹

⁸⁴ Ebû Said el-Hâdimî, *Risâletü’l-besmele* (İstanbul: Dâru’t-Tabâ’atî’l-Âmire, 1257/1842), 77.

⁸⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1981), 1/184.

⁸⁶ Konevî, *İcâzü’l-beyân*, 128; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân fi tefsiri’l-Kur’ân*, thk. Ebû Muhammed İbn Aşûr (Beyrût: Dâru İhyâ’it-Türâsî’l-Arabî, 2002), 1/91; Ebû Hafs Sirâcüddîn İbn Âdil, *el-Lübâb fi ulûmi’l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), 1/164; Ebû’l-Fazl Celalüddin es-Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr fi’l-tefsiri bi’l-me’sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Merkezü Hicr, 2003), 1/21-22; Ebû’l-Fazl Celalüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Dimeşk: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2008), 627

⁸⁷ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 130.

⁸⁸ Müslim, “Birr”, 43.

⁸⁹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 74, 129.

müfessirlerden ise Sâcî (öl. 307/920)⁹⁰ ve Kaffâl eş-Şâşî'den (öl. 365/976),⁹¹ devlet adamlarından ise Hârûn Reşîd (öl. 193/809) ve Sultan Mahmûd'dan (öl. 421/1030) nakiller aktarır. Fakat bu zatların eserlerinin olmaması veya yazdıkları eserlerin günümüze ulaşamaması nedeniyle rivayetleri bizzat ilk kaynaklarından teyit etme imkânımız bulunmamaktadır. Örneğin; Hacı Bektâş-ı Velî, ağzından besmeleyi düşürmeyen zikir ehlinin derecelerini anlatmak için ilk dönem mutasavvıflarından Cüneyd-i Bağdâdî ile dayısı Serî es-Sakatî arasında geçen şu menkıbeyi aktarır: Cüneyd-i Bağdâdî, dayısı Serî es-Sakatî vefat edince onu rüyasında cennette görür ve bu makamı nasıl elde ettiğini sorunca Serî, şöyle cevap verir: “Dünyada gözümü yumduğumda Tanrım bana “Ey Serî, dünyada “Bismillâhirrahmânirrahîm” ağzında, sevgimiz gönlünde, kulluğumuz tenindeydi. Diline baktığımızda güzel huy, besmele; gönlüne baktığımızda sevgimizi, tenine baktığımızda ibadet gördük.”⁹²

3.3. Latife ile Anlatım

Eserde temellerini dinî kaynaklardan alan ve halkın ilgisi çekecek olan örnekler, “Latife” başlığı altında sunulur. Latife, kıssadan hisse çıkartılabilecek nitelikte hoş bir anlatım, örnek bir olaydır. Müellifin, bu tür latifeleri, halka vermek istediği mesajı daha kolay ve etkili verebilmek için kendi muhayyilesi ile kaleme aldığını düşünüyoruz. Örneğin Hacı Bektâş-ı Velî, Allah ile insanların tanrı olarak kabul edip inandıkları putlar arasındaki farkı güzel bir latife ile açıklar: Allah, mü'min kullarına şöyle buyurur: “Ey mü'minler! Kâfirler, kendi taptıklarına “eI-Lât” derler. Bunaldıkları zaman onlara “eI-Lât” diye seslenirler ama onlardan herhangi bir fayda bulamazlar. Senin taptığın ise Allah'tır. Eğer sen de bunaldığın zaman “Allah” diye seslenir ve fayda bulamazsan, “Allah” diyen ile “eI-Lât” diyen arasında ne fark olur. Kâfirler, “eI-Lât” der, o halde sen de “Allah” de. “Allah” dediğin zaman Ben de “lebbeyk” diyeyim. Dünyada ve âhirette ne ihtiyacın varsa vereyim. Kâfirler mahrum olsun, sen ise isteğine ulaş.”⁹³

⁹⁰ Bu müfessir, Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Yahyâ b. Abdîrahmân ed-Dabbî es-Sâcî olmalıdır. Ona nispet edilen *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı bir tefsirin olduğu bildirilmektedir. bk. Mehmet Efendioğlu, “Sâcî, Zekeriyâ b. Yahyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/363-364.

⁹¹ Bu müfessir, Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. İsmâil el-Kaffâl eş-Şâşî'dir. Onun *Tefsirü'l-Kur'an* adlı bir tefsiri vardır. bk. Cengiz Kallek, “Kaffâl, Muhammed b. Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/146-148; Mehmet Emin Maşalı, *Kaffâl eş-Şâşî'de Kur'an-Yorum Anlayışı* (Ankara: Yayınmevi Yayınları, 2009).

⁹² Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 129-130.

⁹³ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 46.

Hacı Bektâş-ı Velî, Basralı meşhur tâbiî Hasan-ı Basrî'den şu latifeyi aktarır: Bir gün insanlar Hasan-ı Basrî'ye “Bu dünyada hiç gönlün hoş oldu mu?” diye sordular. O da ömründe sadece bir kez hatırının hoş olduğunu söyledi: “Gün birinde bir kadının eşiyle tartışmasına kulak misafiri oldum. Kadın: “Üzerime bir başka kadın getirmeyesin diye beni dövdüğün zaman senden yüz çevirmedim, ne belâ eyledinse çektim. Artık şimdi benim üzerime birini getirirsen ben seni ne yapayım?” diyordu. Bu söz hoşuma gitti de misalini Kur’ân’da aradım ve şu âyet hatırıma geldi: “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, bundan başka (günahları) ise dilediği kimse için bağışlar.”⁹⁴ Yani Allah kuluna; “Ey kulum edepsizlik ettin, ben seni affettim, ibadetlerinin eksikliğini tamamladım. Sonunda bütün günahlarını ibadet etmiş gibi değiştirdim ki üzerime başka nesne seçmeyesiniz” demiştir.” Hasan-ı Basrî der ki; “Gönlümde kendimi aradım. Allah’ın birliğini sağlamış buldum. Bu nedenle gönlüm hoş oldu.”⁹⁵ Bu rivayet, İranlı meşhur şair ve mutasavvıf Ferîdüddîn Attar’ın (öl. 618/1221) *Tezkiretü’l-evliyâ’* adlı eserinde de aynen geçmektedir.⁹⁶ Bu durum, Hacı Bektâş-ı Velî’nin eserini kaleme alırken kendinden önce yaşamış mutasavvıfların görüş ve eserlerinden faydalandığını veya aynı kaynaklardan beslendiklerini göstermektedir.

3.4. Hikâye ile Anlatım

Besmele Tefsiri, halkın merak ve anlayışı dikkate alınarak yazılmış bir eserdir. Bu açıdan eserde, klasik tefsirlerde bulunan, örneğin kelimelerin etimolojik kökenlerinin tespit edilmesi gibi bir kaygı yoktur. Daha çok Kur’ânî açıdan iman ve amel noktasında sonuç almaya odaklı bir yol takip edilmiştir. Bu yol da halkın ilgisini çekerek onları sıkmadan gerekli bilgiyi vermektir. Hacı Bektâş-ı Velî’nin “Bu hikâyede Muhammed ümmetine müjdeliler vardır.”⁹⁷ şeklinde düştüğü nottan da anlaşılacağı üzere onun hikaye tarzı anlatımlar ile Allah Teâlâ’nın sonsuz rahmetini gösterecek bir ibret ve öğüt tabloları ortaya koymayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Eserinde onlara yapacakları ibadet ve zikirlerden elde edecekleri sevapları, ahirette kendilerini bekleyen cennet nimetlerini hatırlatarak ibadet ve zikre teşvik etmektedir. Hacı Bektâş-ı Velî, bu amaçla eserinde meşhur kişilerin hayat-

⁹⁴ en-Nisâ 4/48.

⁹⁵ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 74-77.

⁹⁶ Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ’*, thk. Muhammed el-Edîb, çev. Muhammed el-Vastânî (b.y.: Dâru’l-Mektebi li’ş-Şâmîle, t.y.), 68.

⁹⁷ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 126.

larından örneklere yer verdiği gibi bahsi geçen konunun anlaşılması ve zihinlerde iyice yer etmesi için, konuyla birebir örtüşen muhayyel hikâyelere de yer verir.⁹⁸ Bu hikâyelerin hemen tamamında insanların ders çıkarmaları ve yaşamlarında daha dikkatli olmalarının gereği vurgulanır. Bu tür hikâye ile yapılan anlatımlarda hikâyelerin kaynağı muhtemelen ya müelliftir ya da o yörede anlatılan sözlü gelenektir. Müellifin Kur'ân anlayışı üzerinde araştırma yapan Emrah Dindi, bu tür hikâyelerdeki mantıksal dizim ve içeriğin dikkate alındığında bunların efsanevi kültürün kalıbı içerisinde olduğunun görüleceği sonucuna ulaşmıştır. Dindi, Hacı Bektâş-ı Velî'nin bu tür bir yöntemle Anadolu'da İslam'la yeni tanışmış olan Türk boylarına, Kur'ân'ın ve İslam'ın mesajını daha kolay ve net anlatmak için başvurduğunu ifade etmiştir.⁹⁹

3.4.1. Tarihî şahsiyetlere ait hikâyeler

Hacı Bektâş-ı Velî, Allah'ın Rahmân ismi ile kullarına tecellilerini, tarihte yaşamış şahsiyetlere ait hikâyeler yardımıyla tefsir etmeye çalışır. Örneğin¹⁰⁰ Halife Hârûn Reşid zamanında geçtiği rivayet edilen bir hikâyede çölde yaşayan ve hayatında hiç salatalık bitkisi görmeyen bir bedevî Arap, tesadüfen bulduğu salatalık tohumlarından yetiştirdiği birkaç acı salatalığı görünce çok hayret eder. Bunların çok nadir bulunan bir bitki olduğu için ancak halifeye layık olabileceğine kanaat getirir ve onun huzuruna çıkar. Halife, bedevînin bu saf niyeti karşısında yanındakileri durdurarak ona karşı bir densizlik yapmalarını engeller ve yüklü bir miktar hediye vererek onu gönderir. Hayretler içinde bekleyen vezirlerine de “O Arap'ın hayatı çölde geçmiş, hayatı boyunca hiç salatalık görmemiş. İlk kez görünce bizim de kendisi gibi salatalık görmediğimizi sanmış ve o kıymetli yiyeceği bize layık görmüş” şeklinde açıklama yapar. Hacı Bektâş-ı Velî, Rahmân olan Allah ile asi kulun durumunu bu Arap ile halifenin hikâyesine benzetir. O asi kul, ömrünü boş işler ile geçirir ve sonunda bir “tövbe” salatalığının tohumunu bulur. O tohumu pişmanlık toprağına ekip gözyaşlarıyla sular. Sonra da utanmadan o işe yaramaz tövbesini iyi bir meta sanıp O emsalsiz Tanrı'ya getirir. Allah Teâlâ ise meleklerine; “Bu kulumun tespah ve tehlillerinin bizim gücümüz, kudretimiz ve büyüklüğümüz katında bir kıymeti

⁹⁸ Baltacı, “Hacı Bektaş Velî'nin Kur'ân'dan İktibasları”, 124.

⁹⁹ Dindi, *Hacı Bektaş-ı Velî'de Kur'an Anlayışı*, 71-90.

¹⁰⁰ Diğer hikâyeler “Kaynakların İncelenmesi” bölümünde ele alınmıştır.

yoktur. Fakat sakın onu utandırıp ibadetlerinin kıymetsizliğini bildirmeyesiniz. Çünkü benim adım Rahmân'dır” der.¹⁰¹

Hacı Bektâş-ı Velî, Allah Teâlâ'nın Rahmân isminin tecellisinin daha net anlaşılabilmesi için Sultan Mahmud'a ait şöyle bir hikâye daha aktarır: “Sultan Mahmud'u cömert bir şekilde altın ve inci dağıtırken gören bir hırsız, onun bu cömertliğine aldanarak ‘Eğer ben böyle cömert bir padişahın malını çalsam bana hiçbir şey demez’ diye düşünür ve bir fırsatını bulup sultanın atının boynundaki çok değerli gerdanlığını çalar. Yakalanan hırsız, sultanın hışmını görünce ağlamaya başlar. Neden ağladığı sorulunca da: ‘Ben bir gün sultanın güleç yüzünü ve cömertliğini gördüm ve bu durum beni aldattı. Eğer sultanın bu kadar hiddetli olduğunu bilseydim, o gerdanlığın yakınından bile geçmezdim’ der. Bunun üzerine sultan, ‘Bu hırsız, sultanın keremine inanıp bu küstahlığı etmiştir’ diyerek onu affeder ve gerdanlığı da hediye olarak ona verir. Hacı Bektâş-ı Velî'ye göre bu hikâyedeki durumun bir benzeri kıyamet günü zebanilerin cehenneme sürükledikleri çaresiz asilerin ağlayarak feryat ettikleri zaman da yaşanacaktır. O gün Tanrı Teâlâ: ‘Bu asilere sorun ki o edepsizlikleri nelerine güvenip yaptılar’ der. Asiler cevap olarak: ‘Yâ Rab, Senin kitabının başında er-Rahmâni’r-Rahîm yazdığını, düşmanlar hakkındaki iyilik ve bağışı gördük. Eğer Senin bu kadar öfkeli olduğunu bilseydik, acaba kötülük eşliğini geçer miydik?’ derler. Bunun üzerine Tanrı Teâlâ, azap meleklerini uzaklaştırıp rahmet meleklerini o kullarına yaklaştırır. Çünkü o kişiler O'nun rahmetine inanmış, Rahmânlığına güvenmiş de bu yüzden küstahlık etmişlerdir.”¹⁰²

3.4.2. Hayal ürünü hikâyeler

Hacı Bektâş-ı Velî'nin hikâyeler ile vermek istediği ana fikir, Yüce Allah'ın engin rahmet denizinin asi kullarını kuşattığı ve o asilerin bu rahmetten asla ümit kesilmemeleri gerektiğidir. Hacı Bektâş-ı Velî, bunu zihinlere yerleştirmek ve konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla bir ön hazırlık yapar ve vermek istediği bilginin insanların zihninde bir karşılık bulması için önceden ona uygun şahıs, tarih ve mekân olarak hayal ürünü bir hikâye anlatır. Fakat bu hikâyeler, konularını gündelik hayattan alır ve insanların birçoğunun karşılaşılabileceği kadar basit olayları içerir. Örneğin bismelenin faziletini anlatmadan önce yaşlı bir adamın hikâyesini aktarır. Bu hikâyeye göre ihtiyarın çadırı sultanın sarayının yakınındadır. Bir gün çadırda yan-

¹⁰¹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 57-61.

¹⁰² Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 65-69.

gın çıkar ve ihtiyar adam tek başına bu yangını söndüremeyeceğini fark edince kudretli sultandan yardım ister. Padişahın adamları hemen yangına müdahale ederler ve ateşi söndürürler. Daha sonra sultan, ihtiyara güzel elbiseler giydirir, onu kendi atına bindirir ve yanına adamlarını vererek; “Bu ihtiyar, dara düştüğünde zaman sultanından yardım istedi” diye ilan ederek şehirde gezdirir.¹⁰³ Hacı Bektâş-ı Velî, okurun zihninde bu hikayedeki ihtiyar adamın asi kullar ile, çadırdaki ateşin şeytan ile, sultanın ise Allah Teâlâ ile eşleştirilmesini amaçlar. İnsanların nefis çadırına şeytanın vesvese ateşi düşüreceğini hatırlatan müellif, bunun çaresinin şeytanı def etmek olduğunu söyler. Onu def etmenin yolu ise “Bismillâhirrahmânirrahîm” diyerek o emsalsiz padişahın yardım dilemektir. Dolayısıyla gündelik hayattaki olaylardan esinlenerek anlatılan bu hikâyede kişinin şeytandan besmele ile kurtuluşu ve ahirette kendisine verilecek mükâfatlar, dinleyenin/okuyanın zihin dünyasında tam bir karşılık bulur.

4. KAYNAKLARIN İNCELENMESİ

Bu bölümde eserde zikredilen rivayetlerin, latifelerin ve hikâyelerin kaynaklarının tespit edilmesi hedeflenmektedir. Bu yapılırken söz konusu eserde karışık ve birbirini içine girmiş bir şekilde sunulan rivayetler, besmelenin fazileti ve besmelede geçen isim-i şerifler ile ilgili rivayetler başlıkları altında gruplandırılmıştır.

4.1. Besmelenin Fazileti ile İlgili Rivayetler

Hacı Bektâş-ı Velî, bu eserinin başında besmelenin faziletine dair birçok rivayet aktarır. Bu, Zerkeşî'nin; “Sûrelerin tefsirine geçmeden önce o sûrenin faziletine dair rivayetleri aktarmak çoğu müfessirin âdetidir.”¹⁰⁴ şeklindeki tespitine uygun bir durumdur. Fakat gerek Zerkeşî gerekse Süyûtî, Kur'an'ın bütününün ve bazı sûrelerin faziletleri hakkında sahih hadislerin yanı sıra çok fazla uydurma hadis bulunduğunu, bundan dolayı bu tür rivayetler konusunda dikkat edilmesi gerektiğini kaydetmişlerdir.¹⁰⁵

Hacı Bektâş-ı Velî'nin Hz. Peygamber'in mucizeleri arasında üzerinde en fazla durduğu mucizesi mi'raçtır. Bu nedenle *Besmele Tefsiri* de mi'raç mucizesi ve bu olayda Allah ile Hz. Peygamber arasında geçen olağanüstü

¹⁰³ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 114-117.

¹⁰⁴ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmî'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Mektebetü't-Türâs, 1957), 1/432.

¹⁰⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/432; Süyûtî, *el-İtkân*, 712.

diyalog hadiseleriyle doludur.¹⁰⁶ Hacı Bektâş-ı Velî, daha eserinin başında mi'raç gecesinde Allah ile Resûlü arasında geçen ve besmelenin değerini ortaya koyan şu konuşmayı nakleder: "O gece Allah, Resûlü Muhammed'e: 'Eğer her işte yardımımın seninle olmasını istiyorsan, keremimi, lütfumu ve ism-i a'zamımı bildiren adım her an dilinde olsun' diye hitap etmiştir. Bunun üzerine Resûl: 'Îlâhî, ism-i a'zamın, keremini ve lütfunu bildiren adın hangisidir? Onları bana bildir' deyince Allah: 'Ey Muhammed, ism-i a'zamım *Allah*'tır. Keremimi bildiren adım *Rahmân*'dır. Lütfumu bildiren adım *Rahîm*'dir. Eğer her durumda 'Bismillâhirrahmânirrahîm' dersin ben keremim ve lütfum ile senin bekçin olurum" demiştir.¹⁰⁷ Araştırmalarımız sonucu hadis kaynaklarında böyle bir rivayete rastlayamadık fakat rivayeti oluşturan detaylara dair kaynaklarda bazı bilgilere rastladık. Örneğin "İsm-i a'zamım Allah'tır" bölümü, müfessirlerin geneli tarafından kabul gören bir görüştür. Fahreddin er-Râzî, tefsirinde ism-i a'zamın Allah ism-i şerîfi olduğu görüşünün Allah isminin Cenâb-ı Hakk'ın zatına delalet etmesinden dolayı doğruluk ihtimali en kuvvetli olan bu görüş olduğunu kaydetmektedir.¹⁰⁸ Mutasavvıf müfessirlerden Kuşeyrî, Fâtiha sûresinin tefsirini yaparken *Rahmân* ism-i şerîfini Allah'ın keremi ile *Rahîm* ism-i şerîfini ise lütfu ile açıklamıştır.¹⁰⁹ Bu durum, Hacı Bektâş-ı Velî'nin gerek işârî gerekse dirayet tefsirlerini kullanmak suretiyle vermek istediği bilgiyi halkın anlayabileceği şekilde yeniden yorumladığına bir işarettir. Dolayısıyla bu rivayet muhtemelen çeşitli kaynaklarda geçen bilgilerin harmanlanması sonucu kurgulanmış bir anlatımdır.

Hacı Bektâş-ı Velî, besmelenin kıymetini ortaya koymak üzere iki adet rivayet aktarır. Bunların ilki Hz. Mûsâ'nın insanlar arasında çıplak olarak yıkanmamasını onda bulunan bedenî bir kusura bağlayan İsrâîloğulları'nın dedikodu ve iftiralarından onu kurtaran bir taş hakkındadır. Buna göre Hz. Mûsâ, tenhada gizli olarak gusül alırken elbiselerini üzerine koyduğu taş ayaklanmış ve elbiselerini insanların bulunduğu mekâna doğru kaçırmıştır. Elbiselerini almak için taşın ardından koşan Hz. Mûsâ'yı görenler, onda herhangi bir kusurun olmadığına şahit olmuşlardır. Fakat Hz. Mûsâ, çok utandığından taş vurmak için esasını kaldırdığında Tanrı Teâlâ ona; "Ey Mûsâ, o taş senin temizliğine şahit oldu, sen o taşı birkaç gün üzerinde taşı ki senin temizliğine tanık olduğu için onu ateşte yakmayayım." Bu olay üzerine Hz.

¹⁰⁶ Dindi, *Hacı Bektâş-ı Velî'de Kur'an Anlayışı*, 136.

¹⁰⁷ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 42.

¹⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/123; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/157.

¹⁰⁹ Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 1/12.

Mûsâ, o taş üç gün üzerinde taşır ve Hak Teâlâ da onu Hz. Mûsâ'ya tanıklık ettiği için cehenneme koymaz. Ayrıca Hacı Bektâş-ı Velî, taşlarla alakalı olarak mü'minlerin hac günlerinde tekbir getirip şeytanı taşladıklarını, insanların taşlardan mescitler yaptığını, Hz. Mûsâ'nın kavmine taştan su verildiğini, taşların Muhammed Mustafa'nın elinde tespih olduklarını da aktarır.¹¹⁰ Müellifin aktardığı bu hikâye aslında Buhârî ve Müslim'in Ebû Hüreyre'den rivayet ettiği şu hadisten alınmıştır: “İsrâîloğulları çıplak olarak birbirlerine bakarak yıkanırlandı. Mûsâ ise yalnız yıkanırdı. İsrâîloğulları: ‘Musa’yi bizimle birlikte yıkanmaktan alıkoyan şey, ancak onun kasığında fitik hastalığıdır’, derlerdi. Mûsâ bir defa yıkanmağa gitti, elbisesini de bir taşın üstüne koydu. Sonrasında taş elbisesini alıp kaçtı. Mûsâ: ‘Ey taş elbisemi ver’ diyerek taşın arkasından koştu. Nihayet İsrâîloğulları onu (çırılçıplak) gördüler ve ‘Vallahi Musa’da hiçbir kusur yokmuş’, dediler. Mûsâ elbisesini aldı ve kızdığı için taş dövmeye başladı.”¹¹¹ Hacı Bektâş-ı Velî, bu hikâyeyi kurgularken bu hadislerin yanı sıra bazı âyetlere de telmihte bulunmaktadır. “Taşın Hz. Musa'nın temizliğine tanık olduğu için ateşte yanmaması” ifadesi, cehennemden yakıtın taşlar ve insanlar olacağını haber veren âyetlere¹¹² bir gönderme yapmaktadır. Çünkü o taş, âyetlere göre cehennemde yakıt olacakken Hz. Mûsâ'ya tanıklık ettiğinden dolayı yanmaktan kurtulmuştur. Ayrıca müellif, taşlardan bahsederken Hz. Mûsâ'nın kavmine taştan su fişkırtılması ile ilgili âyetlere,¹¹³ hac günlerinde şeytanın taşlanması¹¹⁴ ve Hz. Peygamber'in elinde teşbih eden ve ona selam veren taşlarla ilgili hadislerle¹¹⁵ işarette bulunmaktadır. Görüldüğü üzere Hacı Bektâş-ı Velî, âyetlerden ve hadislerden elde ettiği bu bilgileri kurgulayarak bir hikâye oluşturmakta ve böylece halkın anlayabileceği seviyede bir anlatım üslûbu tercih etmektedir.

Hikâyelerin ikincisinde Hz. Yûsuf, bir gün tahtında otururken kapıdan içeri elbisesi isten kararmış bir külhancı girer. Bunun üzerine Hz. Yûsuf ona birkaç altın verilerek saraydan çıkarılmasını emreder. Fakat Cebrâil (as) gelerek o kişinin Züleyhâ ile aralarında geçen olayda kendisinin suçsuzluğuna tanıklık eden beşikteki çocuk olduğunu haber vererek onu vezirlik makamına getirmesi gerektiğini söyler.¹¹⁶ Hacı Bektâş-ı Velî, bu hikâyenin kurgusunu Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn* adlı eserinde-

¹¹⁰ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 78-81.

¹¹¹ Buhârî, “Gusül”, 20; Müslim, “Hayız”, 75; “Fezâil”, 55.

¹¹² el-Bakara 2/24; et-Tahrîm 66/6.

¹¹³ el-Bakara 2/60; el-A'râf 7/160.

¹¹⁴ Ebû Dâvûd, “Hac”, 77.

¹¹⁵ Tirmizî, “Menâkıb”, 6; Dârimî, “Mukaddime”, 4.

¹¹⁶ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 81.

ki “bebek iken konuşan dört çocuk” hakkındaki hadise dayandırmaktadır. Hâkim’in, Buhârî ve Müslim’in şartlarına uygun olduğunu söylediği bu hadiste geçen çocukların arasında hikâyedeki Hz. Yûsuf’a şahitlik eden çocuk da vardır.¹¹⁷ Sonuçta Hacı Bektâş-ı Velî, bu iki hikâyeyi şöyle bir sonuca bağlar: “Bir yaratılmışın anlığına tanıklık eden taş, cehennemden kurtulmuş, bir yaratılmışın anlığına tanıklık eden oğlan vezirlik bulmuştur. Hal böyle olunca gece gündüz “Allah, er-Rahmân, er-Rahîm” diyerek besmele çeken, kâfirleri yalanlayan, Yaraticısının birliğine, varlığına tanıklık eden bir mü’minin cehennemden kurtulup birçok cennet nimetlerine erişeceğinde hiç şüphe yoktur.”¹¹⁸

Hacı Bektâş-ı Velî, Allah’ın mi’raç gecesi Resûlullah’ın gösterdiği üç deniz ile alakalı latifenin girişinde bu latifeyi müfessirlerden Sâcî ve Kaffâl eş-Şâşî’nin tefsirlerinde naklettiklerini kaydeder. Bahrü’l-atâ (bağış denizi), bahrü’l-cûd (cömertlik denizi) ve bahrü’s-semâha (hoşgörü denizi) adlı bu üç denizin her birinin büyüklüğünün bu dünyanın yetmiş bin katı olduğu söyler. Atâ denizinden “Allah” denildiğinde, cûd denizinden “er-Rahmân” denildiğinde, semâha denizinden ise “er-Rahîm” denildiğinde birer kuş çıktığını, bunların kanatlarından damlayan su taneciklerinden meleklere yaratıldığını ve bu meleklere mü’minlere dua edip onların hizmetiyle meşgul olduklarını haber verir.¹¹⁹ Hacı Bektâş-ı Velî, aktardığı bu rivayet hakkında her ne kadar müfessirlerden kaynak gösterse de gerek Sâcî’nin gerekse Şâşî’nin tefsirleri günümüze gelmediği için bu teyit edilemeyecek bir bilgidir. Yaptığımız araştırmada müellifin zikrettiği bu rivayet, sahih hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Fakat rivayette kullanılan tabirler, Hacı Bektâş-ı Velî’den önce de kullanılmıştır. Örneğin, Bahrü’s-semâha tabiri Ebû Mansûr es-Seâlibî’nin (öl. 429/1038), *Yetîmetü’l-dehr fi mehâsini ehli’l- asr* adlı eserindeki bir şiirde geçmektedir.¹²⁰ Bahrü’l-cûd tabiri ise Araplar arasında cömertliği ile meşhur olan kişilere verilen bir lakap olarak kullanılmıştır. Örneğin Hz. Ali’nin yeğeni ve Habeşistan’da doğan ilk sahâbî olan Abdullah b. Ca’fer’e (öl. 80/699-700) bu sebeple “bahrü’l-cûd” denilmektedir.¹²¹ Dolayısıyla müellif, cömertlik için kullanılan bu tabirleri

¹¹⁷ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahihayn* (Kahire: Dâru’l-Harameyn, 1997), 2/584 (No: 3892).

¹¹⁸ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 82.

¹¹⁹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 101-109.

¹²⁰ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Yetîmetü’l-dehr fi mehâsini ehli’l- asr*, nşr. Müfid Kumeyha, 5 Cilt (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983), 2/489.

¹²¹ Mübârek b. Muhammed İbnü’l-Esir, *Tetimmetü Câmi’i’l-usûl li-ehâdisir-Resûl*, thk. Beşîr Muhammed Uyûn (Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1974), 567.

besmeledeki üç ism-i şerîf ile bağdaştırarak bir latife oluşturmuştur diyebiliriz. Hacı Bektâş-ı Velî'nin bu latifesinde kullandığı tabirler kendisinden sonra birçok mutasavvıf tarafından da kullanılmıştır.¹²²

Derviş ile saray sahibi bir zengin arasında geçen hikâyede kendine az sadaka veren zengin sarayını kazmasıyla yıkmaya çalışan dervişin zengine söylediği söz çok manidardır: “Ya bağışını dergâhına lâyük kıl, ya da dergâhını bağışına lâyük kıl.” Buradan yola çıkan Hacı Bektâş-ı Velî de Allah'ın asi kullarına bağışının Kur'ân olduğunu, bu kitabının başına Rahmân ve Rahîm adını koyarak onu rahmet ile süslediğini belirtmiştir. Allah Teâlâ'nın rahmetinin denizleri dalgalanmakta ve Kur'ân'ın nûru bir taraftan, besmelenin nûru bir taraftan, Hak Teâlâ'nın nûru diğer bir taraftan asi kulları kuşatmıştır. Hacı Bektâş-ı Velî, bunca nûr arasında bir avuç günahlı asinin kara yüzünün nûr olup iyilikle değiştirilmesine şaşılmasa gerektiğini söyleyerek hikâyesini bitirir.¹²³ Müellifin aktardığı bu hikâye, Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb* adlı tefsirinde aynen geçmektedir.¹²⁴ Ayrıca müellif, bu hikâyede “... Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir.”¹²⁵ meâlindeki âyete de bir telmihte bulunmaktadır.

Hacı Bektâş-ı Velî, Hz. Peygamber'in mi'raç gecesi geri dönerken cennete de uğradığını ve oranın en üst makamı olan Firdevs'te içinden bal, süt, su ve tertemiz içecek akan dört ırmak çıkan yeşil bir kubbeye rastladığını kaydeder. Hz. Peygamber'e bu kubbenin kilidinin besmele olduğu söylenir. Hz. Peygamber besmele çekip oraya girince bu dört ırmağın her birinin nurdan yazılmış olan besmele tablosundaki isim kelimesinin mim harfinden, Allah kelimesinin he harfinden, Rahmân kelimesinin mim harfinden, Rahîm kelimesinin mim harfinden aktığını görür. Allah, ona her kim besmele çekerse bu dört ırmaktan kanıncaya kadar canını almayacağı müjdesini vermiştir.¹²⁶ Araştırma yaptığımız kaynaklarda bu rivayete ulaşamadık. Fakat Muhammed sûresinde haber verilen cennetteki “su, süt, şarap ve süzme bal ırmakları”¹²⁷ ile İnsân sûresinde haber verilen “tertemiz bir içecek”¹²⁸ müellifin bahsettiği yeşil kubbeden çıkan ırmaklara ilham kayna-

¹²² Ö. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/392; 9/316; Nî'metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1908), 1/425.

¹²³ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 101.

¹²⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/174.

¹²⁵ el-Furkân 25/70.

¹²⁶ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 109-113.

¹²⁷ Muhammed 47/15.

¹²⁸ el-İnsân 76/21.

ği olmuş olabilir. Müellifin kullandığı bu rivayet, kendisinden sonra gelen birçok mutasavvıf şair ve müfessirin eserlerinde de yer bulmuştur.¹²⁹

Hacı Bektâş-ı Velî, Allah'ın rahmetinin ne kadar geniş olduğunu, ona bismelenin içindeki yüce isimler ile dua edilince ne kadar hızlı icabet ettiğini Züleyhâ ile Hz. Yûsuf kıssasını örnek göstererek izah eder. Bu hikâyeye göre Züleyhâ'nın dört yüz yıl boyunca ibadet ettiği bir putu vardır, fakat o puttan o ana kadar hiçbir şey istememiştir. İhtiyarlayıp elden ayaktan düşünce Yûsuf'un kalbini kendisine karşı yumuşatması için o puta yalvarır. Puttan herhangi bir fayda görmeyince onu tekmeler ve dönüp Allah'a yalvarmaya başlar, "Ya Allah, ya Rahmân, ya Rahîm" diyerek gözyaşı döker. Allah Teâlâ, ona hemen icabet ederek dualarını kabul eder. Melekler, bunun hikmetini sorduklarında Tanrı Teâlâ, "Ey meleklerim, Züleyhâ puta yalvardı, derman bulamadı. Sonra Samed'e (Allah'a) yalvardı. Samed'den de derman bulmasa, sanem (put) ile Samed arasında ne fark olur?" der.¹³⁰ Hikâyede İhlâs sûresinin "*Allah Samed'dir*" meâlindeki 2. âyetine bir telmih vardır. Müellifin, Allah'ın "hiçbir şeye ihtiyacı olmayan" manasındaki Samed ismi ile karşılıksız olarak affediciliği arasında bir ilişki kurduğu görülmektedir. Hacı Bektâş-ı Velî'nin aktardığı bu hikâye ile aynı kurguda fakat kahramanı ihtiyar bir Mecusi olan bir başka hikâye, müellif ile aynı dönemde yaşamış olan Sa'dî-i Şîrâzî'nin (öl. 691/1292) *Bostan ve Gülistan* eserinde bulunmaktadır.¹³¹ Bu durum, kurgusu aynı olan bir düşüncenin farklı müslüman coğrafyalardaki hikâyeleştirme farkı olarak görülebilir.

4.2. Besmelede Geçen İsm-i Şerîfler ile İlgili Rivayetler

Hacı Bektâş-ı Velî'nin, bu eserinde Allah yerine Tanrı ismini sıklıkla kullandığı görülmektedir. Hatta "Teâlâ" sıfatını¹³² tam kırk dört kez "Tanrı" kelimesi ile "Tanrı Teâlâ" şeklinde kullanması,¹³³ Allah ile Tanrı kelimeleri arasında Yüce Yaratıcıyı adlandırma açısından hiçbir fark görmediğine bir delildir. Buradan hareketle o günün Türkçesinde bu kullanımın yaygın bir

¹²⁹ Hacı Bektâş-ı Velî'nin aktardığı bu rivayet, ondan yaklaşık yüz yetmiş yıl sonra yaşamış olan Şair Arîf tarafından 841/1437 yılında kaleme alınan *Mirac-ı Nebî* adlı mesnevide de aynı geçmektedir. bk. Enver Hacıhaliloğlu, *Bir Eski Anadolu Metni (Mirac-ı Nebî) Üzerinde Gramer İncelemesi* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006), 82-83; Ayrıca bk. Yazıcıoğlu Ahmed Bican, Envarül-Âşıkîn, çev. M. Rahmi (İstanbul: Sağlam Kitapevi, 1974), 282; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/9; Muhammed Hak-ı Nâzillî, *Hazinetü'l-esrâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 100-101.

¹³⁰ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 122-126.

¹³¹ Ebû Muhammed Sa'dî-i Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, çev. Kılıslı Rifat Bilge (İstanbul: Meral Yayınevi, 1980), 299-300.

¹³² Eserde "Teâlâ" sıfatı Tanrı kelimesi ile 44 kez, Hak ismi ile 6 kez kullanılmasına karşın Allah ismi ile hiç kullanılmamıştır.

¹³³ Örneğin bk. Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 42, 46, 53, 54.

kabul gördüğü söylenebilir. Besmelenin Türkçeye tercüme edilmesi hakkındaki bir araştırmada Karahanlı Türkçesinde “Allah” kelimesinin Ugan, İdi ve Tanrı kelimeleriyle karşılandığı, Harezm ve Eski Anadolu Türkçesinde ise “Allah” kelimesinin yanında “Tanrı” ve “Tanrı Teâlâ” kelimelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.¹³⁴ Günümüzde Tanrı kelimesinin Allah isminin yerine kullanılmasının bazı yazarlarca yadırgandığı¹³⁵ veya Allah demek istemeyen art niyetli kişilerin buna karşılık olarak Tanrı kelimesini bilinçli bir şekilde tercih ettikleri düşünüldüğünde kelimenin geçirdiği değişim de görülmektedir.

Hacı Bektâş-ı Velî, Cenâb-ı Hakk'ın ism-i a'zâminin Allah ism-i şerîfi olduğunu ifade eder. O'nun Allah'tan başka ne kadar adı varsa hepsi O'nun sıfatıdır. Örneğin mü'minler O'na “Hâlik” dediklerinde O'nun yaratıcılığı bilinir ama “Allah” dediklerinde sadece ilahlığı/tanrılığı bilinir. Dolayısıyla Hacı Bektâş-ı Velî, bu ince detayı halka şöyle izah eder: “Ey ümit edenler, ey âşıklar, ‘Allah’ deyin ki araya kimse girmeden sevenler (mü'minler) sevdiklerine (Allah'a) kavuşsun.”¹³⁶

Hacı Bektâş-ı Velî, besmelede geçen Allah Teâlâ'nın üç ism-i şerîfini, Fâtır sûresinde “*Onlardan kendi nefesine zulmedenler (zâlimler) vardır. Onlardan orta yolda olanlar (muktesitler) vardır. Yine onlardan Allah'ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler (sâbıklar) vardır.*”¹³⁷ şeklinde haber verilen ümmet-i Muhammed'i oluşturan üç grupta eşleştirerek tefsir eder. Besmeledeki Allah ismini âyetteki öne geçenlerle, Rahmân ismini orta yolda olanlarla, Rahîm ismini ise kendi nefesine zulmedenlerle eşleştirir. Bu eşleştirmeyi müelliften önce Fahreddîn er-Râzî, tefsirinde ayrıntılı bir şekilde yapmıştır.¹³⁸ Hacı Bektâş-ı Velî, sâbıklara “Allah” demelerini öğütler. Sâbıkları tarif ederken, onların ne dünyaya ne cennete ne de büyük ve kıymetli işler için herhangi bir şeye itibar etmediklerine dikkati çeker. Bunların yaptıkları ibadetten maksatlarının yalnızca Allah'ın emirlerini yerine getirmek olduğunu söyler. Bütün bunlar Allah adının heybetini gösterir ki O Allah, mutlak zenginlik sahibi bir padişaktır. Dolayısıyla Allah'ı zikredenler, O'na ibadet edenler, bu zikirlerinin ve ibadetlerinin O'nun gücü karşısında hiç bir değerinin olmadığını anlarlar ve bu durum onlarda tevazu makamına dönüşü sağlar.

¹³⁴ Arzu Çiftoğlu Çabuk, “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelerinde Besmele”, *Turkish Studies = Türko-
loji Araştırmaları*, 9/12 (2014), 137-138.

¹³⁵ Mahmud Ustaosmanoğlu, *Ruhu'l Furkan Tefsiri* (İstanbul: Ahıska Yayınevi, 1991), 1/70.

¹³⁶ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 46-49.

¹³⁷ Fâtır 35/32.

¹³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/177.

Hız. Peygamber, bu makam için “Ey Allah’ım! Biz, lâıık olduğun şekilde sana ibadet edemedik. Asıl bilinmek gerektiği şekliyle seni bilemedik. Seni tesbîh ederiz” diye dua etmiştir. Hacı Bektâş-ı Velî, bu sözü, “kullarının yapmaya çalıştığı her türlü ibadete ihtiyacı olmayan Allah’ın katında kulların bildiklerinin veya kulluklarının bir kıymeti yoktur”, şeklinde tefsir eder ve örnek olarak da Hz Eyyûb peygamberin sabrını verir. Hz. Eyyûb’un sabır makamına çıktığı zaman sabredenlerin sabrının Allah’ın yüceliği karşısında hiçbir kıymetinin olmadığını gördüğünü ve “Başıma bu dert geldi, sen merhametlilerin en merhametlisisin”¹³⁹ şeklinde dua ederek Allah’ın kudreti yanında kendinin hiçbir gücünün olmadığını idrak ettiğini belirtir.¹⁴⁰ Hacı Bektâş-ı Velî, bu bölümde zikrettiği “Allah adının O’nun heybetini gösterdiği” bilgisi mutasavvıf müfessirlerden Sülemî (öl. 412/1021) tarafından da ifade edilmiştir.¹⁴¹ Müellifin Hz. Peygamber’in dua olarak eserine aldığı duayı İbn Kesîr, tefsirinde yakın bir ifadelerle meleklerin duası olarak zikretmiştir: “Câbir b. Abdullah’ın rivayet ettiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuşlardır: “.. Melekler kıyamet günü olduğunda şöyle dua ederler: Tesbîh ederiz Seni. Sana hakkıyla ibadet edemedik, ama Sana hiç bir şeyi şirk koşmadık.”¹⁴²

Hacı Bektâş-ı Velî, Rahmân ismini âyette zikredilen *orta yolda olanlar* ile eşleştirir. Ona göre *orta yolda olanlar*, Muhammed ümmetinden olup da ömürlerini yanlış işlerde geçiren, yaşlanıp gözlerinin nuru kalmadığı, sakallarının ağardığı bir zamanda pişman olarak Allah’ın dergâhına gelenlerdir. Meleklerin onları: “Ey utanmazlar, yaratılmışlar içinde değeriniz kalmadığı vakit Hak dergâhına geldiniz” diyerek azarladıklarını söyleyen Hacı Bektâş-ı Velî, Allah Teâlâ’nın: “Ey meleklerim siz benim Rahmân adımı duymadınız mı ki kullarıma böyle dersiniz” diyerek onları susturduğunu söyler. Çünkü Rahmân olan Allah, kendisinin kovulanların sığınağı olduğunu ve ölmeden önce kapısına gelenlerin asla geri çevrilmeyeceği müjdesini vermektedir. *Rahîm* ismini *zâlimlerle* eşleştiren Hacı Bektâş-ı Velî’ye göre zâlimler, ömürlerini boş yere geçiren ve ölüm vakti geldiğinde elleri boş olarak Allah’ın huzuruna varanlardır. Allah onlara: “Ey küstahlar, neyinize güvenip de bu kadar küstahlık ettiniz?”, diye sorunca onlar; “Ey ilahımız,

¹³⁹ el-Enbiyâ 21/83.

¹⁴⁰ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 49-50.

¹⁴¹ Ebû Abdırrahmân Muhammed Sülemî, *Hakâ’iku’t-tefsir*, thk. Seyyid İmrân (Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2001), 1/24.

¹⁴² Ebü’l-Fidâ’ İbn Kesîr, *Tefsirü’l-Kur’âni’l-‘azim*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selime (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 14/270.

bize gönderdiğin kitabında ilk önce rahmetinin çokluğunu bildirdin. Biz de o kerem ve rahmete aldandık da bu küstahlıkları yaptık”, diye mazeret bildirirler. Bunun üzerine Tanrı Teâlâ; “Herkes bir sebep ile rahmet ederim, size de sebepsiz rahmet edeyim ki Rahîm olduğum bilinsin”, der.¹⁴³ Allah, mi’raç gecesinde Resûlü’ne verdiği müjdede “Bismillâhirrahmânirrahîm” diyen herkesin işlediği günahları Rahîm ism-i şerîfi hürmetine sevaplarla (iyiliklere) değiştireceğini haber vermiştir.¹⁴⁴ Çünkü “Rahîm” denilince O’nun mü’minler hakkındaki şefkatinin çokluğu bilinir.¹⁴⁵ Müellifin bu açıklamaları, “Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir”¹⁴⁶ âyetine dayanmaktadır. Ayrıca müellifin bu yorumu, Sülemî’nin tefsirindeki “er-Rahîm, sen O’na yöneldiğinde seni bütün ayıp ve kusurların ile kabul edendir” şeklindeki yorum ile paralellik arz etmektedir.¹⁴⁷ Kurtubî de tefsirinde aynı manayı: “er-Rahîm, onları hidâyete iletmek, onlara lütuflarda bulunmak suretiyle mü’minlere merhametli olandır.” şeklinde ifade etmektedir.¹⁴⁸

Hacı Bektâş-ı Velî, Allah’ın dünyada herkese Rahmân olmasına karşın ahirette sadece inananlar için Rahîm olduğunu belirtir. O Allah ki Rahmân ism-i şerîfi ile dünyada hem mü’mine hem de kâfire her türlü iyilik ve bağışlarını erıştırir. Kâfirler gece gündüz O’nu inkâr etseler de Hak Teâlâ onlara rızık, sağlık ve uyku verir. Fakat kıyamet günü sonsuz rahmet denizlerini sadece mü’minlere has kılıp kâfirlere haram kılar.¹⁴⁹ Bu nedenle Hak Teâlâ, kullarından dünyaya gönül verip asıl yurtlarını unutmamalarını, Kendi nuru yerine dünyayı tercih etmemelerini ister.¹⁵⁰ Eğer bu sözü dinleyip sâlih amel işlerlerse O, ne kadar çok suçları olursa olsun onları bağışlar. Yeter ki O’nun üstüne başka bir ilah tercih etmesinler.¹⁵¹

Hacı Bektâş-ı Velî’nin Allah Teâlâ’nın Rahmân ve Rahîm ism-i şerîflerini tanıtmak için kurguladığı bu anlatımlar, hadis ve tefsir külliyatımızda bulunan ve “Rahmân, dünyada ve ahirette tüm mahlûkata rahmet edendir; Rahîm ise sadece ahirette mü’minlere rahmet edendir” şeklinde özetlenebilecek birçok rivayete dayanmaktadır.¹⁵² Ayrıca müellif, “Allah onların kötü-

¹⁴³ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 55-61.

¹⁴⁴ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 45-46.

¹⁴⁵ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 49.

¹⁴⁶ el-Furkân 25/70.

¹⁴⁷ Sülemî, *Hakâ’iku’t-tefsir*, 1/33.

¹⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmi’*, 1/162.

¹⁴⁹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 69-70.

¹⁵⁰ Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-işârât*, 2/396.

¹⁵¹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 73.

¹⁵² Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 1/126-128; İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-veciz fi tefsiri’l-kitâbi’l-aziz*, thk. Abdüsselâm Muhammed (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 1/63-64; Ebû’l-Hasen el-Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl fi me’âni’t-tenzîl*, thk. Abdüsselâm M. Ali Şahin (Beyrût:

*lüklerini iyiliklere çevirir*¹⁵³ âyetini Allah Teâlâ'nın Rahmân ve Rahîm ism-i şerîfleri ile dolayısıyla da besmele ile bağdaştırmış ve Cenâb-ı Hakk'ın bu yüceliğini, kullarını affediciliğini besmeleyi ve ondaki ism-i şerîfleri ön plana çıkararak halka tanıtmak istemiştir. Hacı Bektâş-ı Velî'den önce besmelede geçen bu ism-i şerîfleri ilgili âyet ile eşleştiren Fahreddîn er-Râzî, bu durumu tefsirinde şöyle izah etmektedir: "Allah lütuflarda bulunan, Rahman seçkin kullarının küçük günahlarını, Rahîm ise kabalığı bağışlayandır. Allah Teâlâ rahmetinin kemâlinden dolayı âdeta şöyle demiştir: "Ey kulum! Ben senin öyle durumlarına vâkıfım ki eğer senin o hallerini anne baban bilse seni terk ederdi, hanımın bilse sana cefa ederdi, insanlar bilse hemen senden uzaklaşırlardı, komşun bilse evini yerle bir etmeye çalışırdı. Ben, bütün bunları biliyorum fakat benim kerîm bir Rab olduğumu bil diye, lüt-fumla onları örtüyorum."¹⁵⁴ Görüldüğü gibi Hacı Bektâş-ı Velî de Râzî'nin kullandığı üslûbun aynısını kullanmıştır. Bir farkla ki Râzî, hakikati daha çarpıcı anlatabilmek adına yapılan bu tarz bir anlatıma başlarken "sanki Allah Teâlâ şöyle demektedir" şeklinde bunun kurgusal bir aktarım olduğunu açıkça belirtmiştir. Hacı Bektâş-ı Velî ise eserin tümünde bol miktarda var olan bu tür kurgusal konuşma ve rivayetlerde bunu ifade etmemiştir.

Hacı Bektâş-ı Velî'ye göre Allah Teâlâ, asi kullarını düşünüp hidayet rehberi olarak indirdiği kitabının başında besmeleyi koymuştur. O Allah ki, birkaç rekât namazından dolayı tüm köye rahmet eder; bir kişi bir kez "Lâ ilâhe illallah" dese onun seksen yıllık günahını bağışlar ve onu utandırmaz. Hatta bir köyde, dört yüz kişi tanrılık davası güttükten sonra bile onlara peygamber göndermiş ve "Benim düşmanlarıma kötü konuşmayın, yumuşak konuşun, o kulluğunu unutsa bile ben Tanrılığımı unutmam", demiştir.¹⁵⁵ Burada Allah Teâlâ'nın Hz. Mûsâ ile kardeşi Hz. Hârûn'u Firavun'a tebliğ için gönderdiği zaman onlara verdiği emre bir telmih vardır. Tâhâ sûresinde Yüce Allah şöyle buyurur: "*Firavun'a gidin, çünkü o azmıştır. Ona yumuşak söz söyleyin, belki öğüt alır yahut korkar.*"¹⁵⁶ Hacı Bektâş-ı Velî'nin dediği gibi Firavun Allah'ın düşmanlarından biridir fakat Allah, rahmetinin bir tecelisi olarak ona gönderdiği elçilerine yumuşak konuşmalarını emretmiştir.¹⁵⁷

Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 1/17; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/162-164; Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, thk. Yusuf Ali Bedevî (Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 1/28.

¹⁵³ el-Furkân 25/70.

¹⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/177.

¹⁵⁵ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 65.

¹⁵⁶ Tâhâ 20/43-44.

¹⁵⁷ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri*, 69.

Ayrıca müellif burada Hz. Peygamber'in "Kim Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in de Allah'ın peygamberi olduğuna şahidlik ederse Allah Cehennem ateşini ona haram kılar."¹⁵⁸ hadisine ve benzer birçok hadise¹⁵⁹ telmihen işaret etmiştir. Hacı Bektâş-ı Velî'nin bu âyet ve hadislere dayanarak halkın dinî hakikatleri daha iyi anlayabilmesi ve sözün daha etkili olması amacıyla bu tür bir anlatım metodu kullandığı söylenebilir.

SONUÇ

Anadolu'da yazılan ilk müstakil besmele konulu tefsir olan Hacı Bektâş-ı Velî'ye ait *Besmele Tefsiri* adlı eser, gerek Moğol istilasından gerekse Selçuklu iktidarının baskılarından bunalan, göçebe veya yarı göçebe bir hayat süren Türkmenlerin yaşadığı coğrafyada kaleme alınmıştır. Eserin yazılış amacının Hacı Bektâş-ı Velî'nin İslâm'ın kolaylaştırıcı, umut verici ve kucaklayıcı yönünü ön plana çıkararak Türkmen aşiretlerini İslâm dini etrafında birleştirmek olduğu söylenebilir. İslam dininin, zaten sıkıntılı bir hayat süren Anadolu Türkmenlerine yaşanması zor bir din olarak tanıtılması, onların dinden kopmalarına ve müslüman olmak isteyen kişilerin ise dinden uzaklaşmalarına neden olabileceğini düşünen Mevlâna (öl. 672/1273), Yunus Emre (öl. 720/1320 [?]) ve Hacı Bektâş-ı Velî gibi devrin önde gelen mutasavvıfları, İslâm'ın hoşgörülü ve kucaklayıcı vasıflarını ön plana çıkarmışlardır. Dolayısıyla Hacı Bektâş-ı Velî'nin bu eserinde de Allah'ın kendisine iman edip içtenlikle yalvarıp yakaran ve sâlih amel işleyen kullarına dünyada ve ahirette sonsuz bir rahmet ile muamele edeceği hakikatini besmeledeki Rahmân ve Rahîm ism-i şerîfleri yorumlanarak aktarılmaktadır.

Hacı Bektâş-ı Velî'nin, eserini Türkçe yazması ve girişte bunu özellikle belirtmesi, müslüman Türklerin dinî hayatına pratik bir fayda sağlamayı amaçladığını göstermesi açısından önemlidir. Hünkâr'ın, Türkmen boylarına umut aşılacak adına besmeledeki Allah Teâlâ'nın rahmet kökenli isimleri olan Rahmân ve Rahîm'i ön plana çıkardığı görülmektedir. Eser, baştan sona bu tema etrafında şekillenmektedir. Bu açıdan klasik bir tefsirde bulunan bazı özelliklere örneğin kelime tahlillerine, cümle bilgisine ve belâgat özelliklerine hiç değinilmemiştir. Müellif, eserinde âyetlere, rivayetlere, latifelere ve hikâyelere dayalı bir anlatım üslûbu tercih etmiştir. Eserde Hacı Bektâş-ı Velî'nin kıssalardan ve meşhur mutasavvıfların sözlerinden yararlanarak oluşturduğu latife bölümleri ve anlatmak istediği fikri halkın

¹⁵⁸ Buhârî, "İlim", 49; Müslim, "İmân", 47, 53.

¹⁵⁹ İbn Mâce, "Zühd", 35; Tirmizî, "İmân", 17.

daha kolay anlayabilmesi için kurguladığı hikâye bölümleri dikkat çekmektedir. Buradan hareket ile eserin, besmelenin fazilet ve önemini öğretmek amacıyla halka yönelik kaleme alındığı, bilgi vermenin yanı sıra halkın dinî hassasiyetini diri tutmayı ve din ile olan bağlarını kuvvetlendirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır.

Eserde besmeleyi tefsir etmek amacıyla İnsân sûresinin 21. âyeti dört kez olmak üzere toplam on dokuz âyet metni verilerek, yaklaşık yirmi beş âyet ise metni verilmeden telmihen kullanılmıştır. Dolayısıyla eserin temel kaynağının Kur’ân olduğu, müellifin yorumlarında âyetlerden sıklıkla faydalandığı söylenebilir. Eserde besmelenin faziletine dair aktarılan rivayetlerin kaynağı hakkında yaptığımız literatür taramalarında bazı rivayetlerin sahih hadis kaynaklarından metin olarak birebir olmasa da telmih yoluyla alındığı, kaynaklarda tespit edilemeyen bazı rivayetlerin ise başka eserlerde aynılarının veya benzerinin olduğunu dolayısıyla müellifin birçok yorumunun hadislerden yaptığı çıkarımlara dayandığı tespit edilmiştir.

Müellif, eserinde yaptığı yorumlarda, kurguladığı veya naklettiği latife ve hikâyelerde kendinden önceki müfessir ve mutasavvıfların görüşlerinden ve eserlerinden yararlanmaktadır. Özellikle eserin halka yönelik olarak kaleme alınması nedeniyle bol miktarda latife ve hikâye tarzı anlatımların bulunduğu ve bu tarza uygun olarak muhayyel konuşmalara da yer verildiği görülmüştür. Bu diyalogların insanlar arasında kurgulanması edebî açıdan kabul edilebilir olsa da Allah Teâlâ, Hz. Peygamber ve melekler arasında da muhayyel konuşmaların eserde yer alması yadırganmaktadır. Müellif, diğer bazı müfessirlerin yaptığı gibi “Burada Allah Teâlâ sanki şöyle demek istemiştir” şeklinde bir giriş yaparak diyalogun kurgusal olduğunu belirtmek yerine gerçekten olmuş birer hadise gibi takdim etmesi, ilmî açıdan sıkıntılı görülmektedir. Eserin, halkın ilmî seviyesine ve ilgi alanlarına uygun olarak kaleme alınması, belki de şifahî bir anlatımın yazıya geçirilmiş hali olması gibi nedenlerle bu durum bir nebze olsun hoş görülebilse de bu husus, eserin ilmî değeri açısından bir eksiklik oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Ali. *Molla Fenari'nin Fatıha Tefsiri*. Malatya: Nasihat Yayınları, 2014.
- Âşıkpaşazâde. *Âşıkpaşazâde Târihi (Tevârih-i Âl-i Osmân)*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1332/1913.
- Atıf Hoca, İskilipli Mehmed. *Fatıha Tefsiri*. İstanbul: Risale Yayınları, 2015.

- Attâr, Ferîdüddîn. *Tezkiretü'l-evliyâ'*. thk. Muhammed el-Edîb. çev. Muhammed el-Vastânî. Kâhire: Dâru'l-Mektebî liş-Şâmîle, ts.
- Baltacı, Burhan. "Hacı Bektaş Velî'nin Kur'ân'dan İktibasları ve Yorumlarının Tefsir Perspektifinden Değerlendirilmesi". *I. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu*. ed. Osman Eğri. 110-126. Ankara: Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1993.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*. İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1330/1911.
- Çabuk, Arzu Çiftoğlu. "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelerinde Besmele". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları* 9/12 (2014), 125-141.
- Demir, Ziya. *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Dindi, Emrah. *Hacı Bektaş-ı Velî'de Kur'an Anlayışı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Ebû Dâvûd. *es-Sünen*. tah. Nâsırüddin el-Elbânî, Riyad: Mektebetü'l-meârif, ts.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sâcî, Zekeriyâ b. Yahyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/363-364. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Endelüsü, İbn Atıyye. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Fıglalı, Ethem Ruhi. *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1994.
- Gür, Süleyman. "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü". *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2018), 405-477.
- Hacı Bektâş-ı Velî, Hünkâr. *Besmele Tefsiri (Şerh-i Besmele)*. ed. Hamiye Duran. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2012.
- Hacı Bektâş-ı Velî, Hünkâr. *Besmele Tefsiri*. haz. Şükrü Şardağ. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Hacihaliloğlu, Enver. *Bir Eski Anadolu Metni (Mirac-ı Nebi) Üzerinde Gramer İncelemesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Hâdimî, Ebû Saîd. *Risâletü'l-besmele*. İstanbul: Dâru't-Tabâ'ati'l-Âmire, 1257/1842.

- Hâzin, Ebü'l-Hasen. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. thk. Abdüsselam M. Ali Şahin. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcüddîn. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selîme. Riyad: Dâru Tayyibe, 2. Baskı, 1999.
- İbnü'l-Esîr, Mübârek b. Muhammed. *Tetimmetü Câmi'i'l-usûl li-ehâdisir-Resûl*. thk. Beşîr Muhammed Uyûn. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1974.
- Kara, Bülent. "Sosyolojik Bakış Açısıyla Hacı Bektaş-ı Velî". *Anadolu'da Bir Kurucu Akıl; Hacı Bektaş-ı Velî*. ed. Bülent Kara. Kayseri: İncir Yayınları, 2017.
- Konevî, Sadreddîn. *İcâzü'l-beyân fî tefsîri Ümmi'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Celâleddîn-i Âştîyânî. Tahran: Müessesetü Bostân Kitâb, 1381/1961.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah et-Türkî. Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 2006.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâ'ifü'l-işârât*. thk. Abdullatîf Hasan Abdurrahmân. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kaffâl eş-Şâşî'de Kur'an-Yorum Anlayışı*. Ankara: Yayınevi Yayınları, 2009.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn. *el-Câmi'u's-sahîh*. Riyâd: Beytül-Efkari'd-Devliyye, 1998.
- Nâzillî, Muhammed Hakkı. *Hazînetü'l-esrâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- Nahcuvânî, Nîmetullâh b. Mahmûd. *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*. İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1908.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedevî. Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Nisâbüri, Hâkim. *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1997.
- Noyan, Bedri. "Bektaşilik Alevilik Nedir". Ankara: Sanat Kitabevi, 2. Baskı, 1987.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Babaîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/373-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Hacı Bektaş Velî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/455-458. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özcan Hüseyin. "Bektâşiliğin Sosyo-Kültürel Çevresi". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel vd. 7/328-332. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Özcan, Hüseyin. “Hacı Bektaş Velî'nin Fatiha Tefsiri ile Besmele Tefsiri'nin Karşılaştırılması”. *Doğumunun 800. Yıldönümünde Hacı Bektaş Veli Sempozyumu*. ed. Filiz Kılıç. 189-200. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2010.
- Ramazanoğlu, Mahmud Sami. *Fatiha Suresi Tefsiri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1984.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sâdî-i Şirazî, Ebû Muhammed. *Bostan ve Gülistan*. çev. Kilisli Rifat Bilge. İstanbul: Meral Yayınevi, 12. Baskı, 1980.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Seâlibî, Ebû Mansûr. *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l- asr*. nşr. Müfid Kumeyha, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Sevgi, Ahmet. “Anadolu Selçuklularında Hoşgörü Ortamı”. *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. 7/439-449. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Sevim, Ali. “Keyhusrev II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/349.
- Sülemî, Ebû Abdîrahmân Muhammed. *Hakâ'iku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celalüddin. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîri bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezü Hicr, 2003.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celalüddin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şuayb el-Arnaût. Dımeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2008.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an tevîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Ustaosmanoğlu, Mahmud. *Fatiha Tefsiri*. İstanbul: Ahıska Yayınevi, 2012.
- Ustaosmanoğlu, Mahmud. *Ruhu'l Furkan Tefsiri*. İstanbul: Ahıska Yayınevi, 1991.
- Wakamatsu, Hiroki. “Batı'daki Alevi İncelemeleri: Oryantalizm ve Dinlerarası Diyalog”, *İslâmî Araştırmalar* 20/2 (2007), 187-191.
- Yalab, Hakan. “Edebiyattan Sosyolojiye: Besmele ve Fatiha Tefsirleri Üzerinden Bir Şerh Denemesi”, *Anadolu'da Bir Kurucu Akıl; Hacı Bektaş-ı Velî*. ed. Bülent Kara. Kayseri: İncir Yayınları, 2017.
- Yazıcıoğlu Ahmed Bican. *Envarül-Âşıkîn*. çev. M. Rahmi. İstanbul: Sağlam Kitapevi, 1974.

- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. ed. Kenan Seyithanoğlu. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Yıldız, İbrahim. “Ebû İshâk ez-Zeccâc’ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkındaki İki Eseri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2015), 33-64.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fi ’ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. Kahire: Mektebetü’t-Türâs, 1957.